

ZAMAN ƏSGƏRLİ

Mirzə Şəfi Vazeh

ZAMAN ƏSGƏRLİ

MİRZƏ ŞƏFİ VAZEH

Kit - 261258

M.F. Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

BAKI - «NURLAN» - 2010

Bu kitabı qardaşım Pirşaha ithaf edirəm.

Müəllif

ELMİ REDAKTOR: akademik Bəkir NƏBİYEV

RƏYÇİ: AMEA-nın müxbir üzvü
Teymur KƏRİMLİ

Zaman Əsgərli. Mirzə Şəfi Vazeh. Bakı, «Nurlan», 2010,
- 92 səh.

Ə 4702060000 Qrifli nəşr
N - 098 - 2010

© Z.Əsgərli, 2010.

BİR NEÇƏ SÖZ

Məşhur Azərbaycan şairi, mütəfəkkiri və pedaqoqu Mirzə Şəfi Vazehin həyat və fəaliyyəti, xüsusilə bədii irsi bir əsrdən artıqdır ki, həm Şərq, həm də Qərb alimlərini çox düşündürür. Sənətkarın dövrü, mühiti, tərcümeyi-halı, müasirləri ilə münasibəti və pedaqoji fəaliyyətinə dair sənədlərlə təsdiq olunan bir çox faktların üzə çıxarılmasına, onlar haqqında mühüm elmi fikirlər söylənilməsinə baxmayaraq, bütövlükdə Vazehin yaradıcılıq yolu, poeziyasının xüsusiyyətləri, alman şərqşünası F.Bodenştedtlə münasibətləri lazımcınca aydınlaşdırılmamış, əsərlərinin böyük qisminin orijinal tapılmamışdır. Görkəmli sovet alimləri S.Mümtaz, Ə.Səidzadə, İ.Yenikolopov, F.Qasımzadə, H.Hüseynov, M.Rəfili və H.Məmmədzadənin böyük ədəbi-tarixi əhəmiyyəti olan elmi nailiyyətlərindən sonra mütəxəssislər Vazeh haqqında yeni sanballı əsərlər yazmamışlar. Çox təbii olaraq, Azərbaycan KP MK 1981-ci ildə Vazehin yaradıcılıq irsinin öyrənilməsinə daha da gücləndirmək haqqında xüsusi qərar qəbul etmişdir. Qərarda deyilir ki, «Vazehin yaradıcılıq irsi, həyat və fəaliyyətinin bir çox cəhətləri hələ də dərinləndirilməmişdir. Şairin şeirlərinin orijinallarının yalnız cüzi bir qismi bizə gəlib çatmışdır, orijinalların tapılması üçün kifayət qədər axtarış işi aparılmamışdır... Şairin əsərlərinin Azərbaycan, rus dillərində və xarici dillərdə olan nəşrləri elmi-tənqidi cəhətdən tədqiq edilməmiş, dünya xalqlarının dillərində onun əsərlərinin çoxlu nəşrinin bibliografiyası tərtib olunmamış, istər ölkəmizdə, istərsə də xaricdə şairin əsərlərinin orijinalları ilə bəzən əlyazma fondları, muzeylər və kitabxanalar ətrafı tədqiq edilməmişdir. Şairə həsr olunan tədqiqatlar onun həyatının və yaradıcılıq irsinin bütün cəhətləri haqqında kifayət qədər dolğun təsəvvür yaratmır»¹.

Klassik ədəbi irsə dövlət qayğısının parlaq təzahürlərinin

dən olan bu qərar ədəbiyyatşünas-alimlər qarşısına Vazehin bədii irsini daha ətraflı və dərindən öyrənmək, yaradıcılığının və tərcümeyi-halının qaranlıq cəhətlərini aydınlaşdırmaq, onun alman şərqşünası, şair və tərcüməçisi Fridrix fon Bodenştedtlə yaradıcılıq münəbbətlərinin səciyyəsi və əsl mahiyyətini müəyyənləşdirmək, şairin naməlum əsərlərini axtarmaq, habelə vazehşünslığın nailiyyətlərini ümumiləşdirmək, bu sahədə qarşıda duran problemlərin dərin ədəbi-tarixi və nəzəri-metodoloji təhlilini vermək kimi çətin, məsuliyyətli bir vəzifə qoyur.

Şairin ədəbi irsinin nəşri və təbliği də qənaətbəxş vəziyyətdə deyildir. Doğrudur, son illərdə filologiya elmləri namizədi Akif Bayramovun «Ədəbi irsimizdən» (1975) və «Mirzə Şəfi Vazehin ədəbi irsi» (1980) kitabçaları çap olunmuşdur. Onlardan ikincisində bir sıra yeni elmi məlumatlara rast gəlmək mümkündür; burada Vazeh barədə alman elmi ədəbiyyatının qısa icmalı verilmişdir. Lakin hər iki kitabçada dərin araşdırma və izaha möhtac olan müddəalar, habelə ayır-ayrı mübahisəli, inandırıcı olmayan hökmlər də vardır².

M.Ş.Vazehin həyatı və ədəbi-elmi fəaliyyəti haqqında ətraflı və düzgün məlumat verən elmi-kütləvi kitabların geniş miqyaslı nəşrinə böyük ehtiyac duyulur ki, oxuculara təqdim olunan bu kitabça həmin ehtiyacı qismən ödəmək arzusundan yaranmışdır. Müəllif öz qarşısına Vazehin həyatı, ədəbi irsinin taleyi və Bodenştedtlə münasibətləri barədə konkret məlumat vermək məqsədi qoymuşdur. Kitabça yazılarkən müəllif sovet alimlərinin vazehşünaslıq sahəsində qazandıqları nailiyyətlərdən, xüsusilə Ə.Səidzadənin «Mirzə Şəfi Vazeh» (1969), M.Rəfilinin «Mirzə Şəfi dünya ədəbiyyatında» (1958) və İ.Yenikolopovun «Şair Mirzə Şəfi» (1938) kitablarından tənqidi surətdə faydalanmış, onların bəzi fikirlərinə öz münasibətini bildirmiş, yanlış mülahizələri arxiv sənədləri ilə müqayisə edərək dəqiqləşdirmişdir.

UĞURSUZ TALE

Bütün dünyanın ədəbiyyat tarixində Azərbaycan şairi Vazehin keşməkeşli taleyinə bənzər ikinci bir uğursuz tale, nakam ömür tapmaq çətinidir. Varlı-karlı ailədə doğulmasına baxmayaraq, demək olar ki, həyatının çox hissəsini ehtiyac içində keçirən şair kiçik yaşlarından məhrumiyyətlərlə üzləşmiş, ömrü boyu çətinlik, maddi və mənəvi ehtiyac içərisində yaşamışdır.

Mirzə Şəfi Sadiq oğlu Vazeh 1794-cü ildə* Gəncə şəhərində doğulmuşdur. Onun babası Məhəmməd Şəfi oğlu Gəncə bəy-əsilzadələrindən idi¹. Atası Kərbəlayı Sadiq Məhəmməd oğlu isə Gəncə hakimi Cavad xanın sarayında memar-bənnə işləyirdi.

Şəfinin uşaqlığı dindar bir mühitdə keçmişdir; valideynləri Allaha inanan, müqəddəs kitabların göstərdiyi yolla gedən mömin adamlar olmuşlar. Atası Sadiq gənc yaşlarında Kərbəlaya gedərək, müqəddəs yerləri ziyarət eləmiş, ömrünün axırına qədər oruc tutub namaz qılmağı unutmamışdır. O, xan sarayına yaxın olmasına baxmayaraq, hər cür dəbdəbdədən uzaq, sadə həyat sürür, kiçik ailəsini halal zəhmətlə dolandırır.

Kərbəlayı Sadiqın iki oğlu vardı: Əbdüləli və Məhəmmədşəfi. Böyük oğlu Əbdüləli bənnəlik işlərinə həvəsli olduğundan atası ona öz sənətini öyrədir, babasının adını daşıyan kiçik oğlu Məhəmmədşəfini isə ruhani etmək məqsədi ilə Gəncədə Şah Abbas məscidi yanındakı mədrəsəyə qoyur. Ruhani dərslərinin geniş tədrisinə görə baş məscidlərin

* Mənbələrdə şairin ölüm ili dəqiq göstəriləndiyi halda, doğum ili haqqında sənədlərlə təsdiq olunan konkret bir fikir yoxdur. Onun anadan olma ilinə dair arxiv sənədlərinin verdiyi məlumat və tədqiqatçıların qeydləri müxtəlifdir. Şairin 1792, 1796, 1800, 1804, 1807-ci ildə anadan olduğunu göstərənələr də var. Biz 1794-cü ili daha inandırıcı sayırıq (Ətraflı bax: A.A.Seidzadə. Mirza Şəfi Vazex. Bakı, 1969, s., 21-28).

nəzdində olan məktəblərdən çox az fərqlənən bu mədrəsədə ilahiyyatdan başqa fars və ərəb dilləri də tədris olunur, gözəl xətlə yazmaq sənəti öyrədilirdi. Qısa müddət ərzində sərbəst surətdə oxuyub-yazmağa başlayan zehinli Şəfi burada həmçinin fars və ərəb dillərini öyrənir, bu dillərdə yaranmış böyük ədəbiyyatın ən yaxşı nümayəndələrinin yaradıcılığı ilə tanış olur.

Mədrəsədə oxuduğu illərdə ruhanilərlə yaxından tanışlıq, habelə Firdovsi, Xəyyam, Sədi, Nizami, Füzuli kimi Şərq klassik şairlərinin yaradıcılığına bələd olması yeniyetmə Şəfidə din xadimlərinə qarşı bir soyuqluq, inamsızlıq yaradır. Az sonra o, ikiüzlü müdərrişlərin əməlləri ilə daha yaxından tanış olur və getdikcə ruhani təhsilinə həvəsi sönməyə başlayır. Lakin dini təhsili yüksək tutan və Şəfini molla görmək istəyən atasının ondan narazı qalıb inciyə biləcəyindən çəkinən Şəfi hələlik təhsili tamam buraxmasa da, molla-müdərrişlərin tapşırıqlarına ciddi əhəmiyyət vermir, vaxtının çoxunu fars dilini, Şərq ədəbiyyatını öyrənməyə, gözəl xətt salmaq məşqlərinə sərf edirdi.

Mirzə Şəfinin uşaqlıq, xüsusən mədrəsədə təhsil illəri Azərbaycanın həm daxili, həm də xarici-siyasi vəziyyətinin son dərəcə mürəkkəb bir dövrünə təsadüf edir. XIX əsrin əvvəllərində ölkənin daxilində natural təsərrüfatın hökmranlıq etməsi, iqtisadi və siyasi gerilik, feodal pərakəndəliyi və ara müharibələri onun mədəni-iqtisadi inkişafına zərər vurur, hərbi qüdrətini zəiflədirdi. Elə bu zaman «silzadə-mülkədarların və tacirlərin mənafeyini müdafiə edən çar Rusiyası» yeni torpaqlar zəbt etmək, satış bazarlarını genişləndirmək və xammal mənbələri əldə etmək məqsədilə «Zaqafqaziyyəyə, o cümlədən böyük strateji və iqtisadi əhəmiyyətə malik olan Azərbaycana» xüsusi əhəmiyyət verir², ayrı-ayrı xanlıqlardan ibarət olan ölkəni özünə birləşdirmək üçün cəhd göstərirdi.

Əsrin lap əvvəllərində Talış və Quba xanlıqları Rusiya-

ya birləşdirildikdən sonra 1803-cü ilin axırlarında general Sisianov öz qoşunları ilə Tiflisdən Şəmkir yolu ilə Gəncəyə hərəkət eləyir, 1804-cü ilin üçüncü günü Cavad xan döyüşdə öldürüldükdən sonra rus qoşunları şiddətli müqavimət göstərən Gəncə müdafiəçilərinin iradəsini qıraraq şəhəri ələ keçirirlər. Şəhərdə başlanan qarmaqarışlıq döyüşdən çıxmış əhəlinin onsuz da pis olan vəziyyətini daha da ağırlaşdırır. Güclü zərər çəkənlərdən biri də Kəbəlayı Sadıqın ailəsi olur. Ev-əşiyi dağılmış, tamam var-yoxdan çıxmış bu adam ağır iztirablar nəticəsində xəstələnir və az sonra vəfat edir. Çox keçməmiş anasını və qardaşını da itirən Şəfi yetim qalır.

Bir tərəfdən maddi çətinlik, digər tərəfdən ruhani silkinə bəslədiyi soyuq münasibət tezliklə onun mədrəsədən uzaqlaşmasına səbəb olur. Təhsil aldığı illərdə fars dilini və gözəl xətlə yazmağı öyrənən Şəfi Gəncə məscidinin hücrələrinin birində məskunlaşıb, müxtəlif kitabların üzünü köçürməklə məşğul olur ki, bu zamandan ona «Mirzə» deməyə başlayırlar. Bəzi tədqiqatçıların³ şairin «Mirzə» ləqəbini daşımaması tarixini XIX əsrin 20-ci illərində Püstə xanımın malikanəsindəki qulluğu ilə əlaqələndirmələri əsaslı deyil. Çünki, bəlli olduğuna görə, Mirzə Şəfini Püstə xanımla Hacı Abdulla tanış eləmişdi⁴) Bəs gənc şairin Hacı Abdulla ilə tanışlığı necə olmuşdu?

Əslən gəncəli olan Hacı Abdulla, A.Berjenin yazdığına görə «gənc yaşlarından ticarətlə məşğul olmuş, Təbrizə köçərək orada çoxlu var-dövlət qazanmış, özü üçün yaxşı şərait düzəltdi. İranda yaşayarkən o, inadlı, fanatik bir şiə kimi, demək olar ki, bütün imamların məqbərəsini ziyarət etmiş, nəhayət, Məkkəyə getmiş, oradan geri dönərkən Bağdadda məskən salmışdı. Burada o, bütün Şərqi gəzib dolaşan Seyid Səttar adlı bir dərvişlə tanış olmuşdu»*.

* Sitat İ.Yenikolopovun «Poet Mirza Şafi» (B., 1938, s.11) kitabından götürülmüşdür.

Adolf Berjenin yazdıqlarına istinad edən Azərbaycan alimi M.Rəfili göstərir ki, «Seyid Səttar təkcə adına görə dərviş idi. Əslində o, demək olar ki, bütün Gündoğan ölkələrini gəzmiş səyyah, yoxsul, yalnız və əvəzsiz bir mütəfəkkir – sufi idi. Ciddi biliyə malik olan bu adam öz fəlsəfi ideyalarında möhkəm durmuşdu...

Seyid Səttar çox aydın danışan, kəskin və düz, mənalı baxışları olan təmənnəsiz və təmiz bir adam olmuşdur. Onun bütün bu səciyyəvi keyfiyyətləri əvvəllər heyərləndirici olsa da, sonralar hər şeylə maraqlanan Hacı Abdullanın diqqətini cəlb etmişdi. Onlar tez-tez görüşməyə başlamış, öz aralarında həyat barədə, din, Allahın və ruhaniliyin xarakteri haqqında uzun və həyəcanlı fəlsəfi mübahisələr aparmışdılar»⁵.

Bu cür söhbətlər zamanı öz fikirlərini Hacı Abdullaya təlqin eləyən Seyid Səttar onda cəmiyyətə, din və ruhaniliyə qarşı yeni, tənqidi münasibət yaratmışdı. Hətta Hacı Abdulla doğma Vətənə qayıtmaq üçün hazırlaşarkən «əvəzsiz və maddi cəhətdən tamam təminatlı dostuna» qiymətli bir hədiyyə bağışlamaq istəmiş, lakin Seyid Səttar bundan imtina etmişdi. Onun belə təmənnəsizliyindən heyərlənən Hacı Abdulla dostundan soruşmuşdu ki, söhbətlərindən aldığı böyük məmnunluq üçün necə təşəkkür etsin? Seyid Səttar demişdi:

– Söz ver ki, bu gündən öz köhnə baxışlarını buraxır və mənim təlim etdiyim baxışları qəbul edirsən.

Hacı Abdulla dostuna söz vermiş və sözünün üstündə axıra qədər möhkəm durmuşdu ⁶.

Beləliklə o, doğma vətənə həyatın yaranması haqqında o zamanın dini baxışlarına tamamilə zidd olan yeni fikirlərlə qayıtmış və özü ilə Şərqi bəzi klassiklərinin dünyəvi ideyalar təbliğ edən əsərlərini gətirmişdi. Hacı Abdulla bu əsərlərin üzünü köçütdürmək üçün Gəncə məscidinin hücrələrindən birində oturub mirzəlik edən gənc Şəfinin yanına

gəlmiş, beləliklə, onların ilk tanışlığı başlanmışdı.

Hacı Abdulla ilə Şərqi panteist, sufi-fəlsəfi görüşləri ilə maraqlanan Mirzə Şəfinin yaxınlığı bir qədər sonra səmimi dostluğa çevrilir və hətta Hacı Abdulla onu oğulluğa götürərək təhsilini yenidən davam etdirmək üçün müəyyən maddi şərait yaradır. Lakin Hacı Abdulla ilə tanışlıqdan sonra Mirzə Şəfinin görüşlərində əmələ gələn əsaslı dəyişiklik, onun ruhani şəxslərlə davranışında nəzərə çarpan kəskinliyin daha da güclənməsi – mədrəsə üləmalarının və Gəncə mollalarının qəzəbini artırır və Mirzə Şəfi birdəfəlik oradan uzaqlaşdırılır. Bununla da onun təhsil illəri sona çatır. Bundan sonra o, heç bir məktəbdə oxumadan şəxsi mütaliə yolu ilə savadını artırır, bilik dairəsini genişləndirir.

Elə bu zaman uğursuz taleyi Mirzə Şəfinin üzünə yenicən gülümsəyir. Keçmiş Gəncə hakimi Cavad xanın qızı Püstə xanım mülkünü və ixtiyarında olan iki kəndini idarə etmək üçün savadlı bir adam axtarırdı. O, öz fikrini qonşuluqda yaşayan Hacı Abdullaya bildirir. Hacı Abdulla isə bu iş üçün Mirzə Şəfini məsləhət görür. Beləliklə, Hacı Abdullanın zəmanəti ilə Mirzə Şəfi Püstə xanımın idarə və yazı işlərinə baxır. Lakin bu dəfə də bəxti ona çox gülmür.

1826-cı ildə İranla Rusiya arasında başlanan müharibə zamanı Azərbaycanın bəzi yerlərində qiyamlar baş vermişdi. Feodallar bu qiyamlardan öz mənafeləri üçün istifadə edirdilər. Belə qiyamların qələbə üçün xeyirli olacağını güman edən İran hökmdarları, xüsusilə ruhanilər Rusiyaya qarşı «müqəddəs müharibə» elan edərək, Şimali Azərbaycana soxuldular. Qiyamçılar bu hücumların yaratdığı çəşqinliqdan, rus qoşunlarının azlığından və dağınıqlığından istifadə edərək, Şimali Azərbaycanın xeyli ərazisini tutdular ki, zəbt olunan yerlərin içərisində Gəncə də vardı⁷. Lakin yerli feodallar və İran qoşunları bu yerləri uzun müddət öz əllərində saxlaya bilmədilər. Şah ordularının Şəmkir yaxınlığındakı məğlubiyyətindən sonra onların hücumları və qiyamlar ya-

tırıldı. Cavad xanın İran ordusunda döyüşən böyük oğlu Uğurlu xan məğlüb ordu ilə İrana qayıdarkən bacısı Püstə xanımı da özü ilə aparır. Beləliklə, Mirzə Şəfinin acınacaqlı həyatının təzə günləri başlayır. O, yenidən Gəncə məscidinin yanında əyləşərək, müxtəlif kitabların üzünü köçürmək və ayrı-ayrı adamlara fərdi dərs deməklə gündəlik ehtiyacını ödəyir. Bu vaxtlar şairin yeganə ümid yeri və dayağı Hacı Abdulla idi. O, Mirzə Şəfiyə hər cəhətdən köməklik göstərirdi. Ancaq bu da çox davam eləmir. 1831-ci ildə kimsəsiz və yoxsul Mirzə Şəfinin son pənahı olan Hacı Abdulla da dünyadan köçür.

Adolf Berje öz məlumatında bildirir ki, Hacı Abdulla ölüm ayağında Mirzə Şəfiyə 400 dukat* vəsiyyət eləyir. Buna baxmaysa onun qohumları şairə vəsiyyət olunan məbləğin yarısını verirlər. O, aldığı 200 dukatın hesabına borclarını qaytarır və özünü üçün bəzi zəruri ləvazimat alır.

Artıq bu zaman Mirzə Şəfi dövrünün bilikli alimi və istedadlı şairi kimi məşhurlaşmasına baxmayaraq, yenə də Gəncə məscidinin yarımqaranlıq hücrələrindən birində yaşayır və əvvəlki peşəsi ilə məşğul olurdu. 1832-ci ilin adı payız günlərinin birində o, fars-ərəb dillərini və nəstəliq xəttini öyrənmək üçün bu məscidə gəlib-gedən gənc Mirzə Fətəli Axundzadə ilə «ülfət və ünsiyyət hasil» eləmiş, iyirmi yaşlı Fətəlinin qəflət pərdəsinə bürünmüş gözlərini açaraq, onu dini təhsildən uzaqlaşdırıb, «başqa bir iş» qəbul etməyə istiqamətləndirmişdi. Sonralar M.F.Axundzadə bu tarixi hadisəni böyük razılıq hissi ilə xatırlayaraq öz tərcümeyi-halında yazırdı: «Gəncə məscidinin hücrələrindən birində bu vilayət əhalisindən Mirzə Şəfi adlı birisi yaşayırdı. Bu adam növbənöv elmlərdən başqa nəstəliq xəttini də çox gözəl yazırdı. Bu həmin Mirzə Şəfidir ki, Germaniya məmləkətində onun həyatı və farsca şeirdə malik olduğu fəziləti haqqında

yazıblar. Mən ikinci atamın buyruğu üzrə hər gün bu şəxsin yanına gedib nəstəliq xəttinin məşqini edirdim. Belə ki, get-gedə mənimlə bu möhtərəm şəxsin arasında ülfət və ünsiyyət hasil oldu. Bir gün bu möhtərəm şəxs məndən soruşdu:

– Mirzə Fətəli, elmləri təhsil etməkdən məqsədin nədir?

– Cavab verdim ki, ruhani olmaq istəyirəm.

Dedi:

– Sən də riyakar və şarlatanmı olmaq istəyirsən?

Təəccüb etdim və heyrət etdim ki, bu nə sözdür.

Mirzə Şəfi mənim halıma baxaraq dedi:

– Mirzə Fətəli, öz ömrünü bu qaraguruhun içərisində zəyə etmə, başqa bir iş qəbul et.

Onun ruhanilikdən nifrət etməsinin səbəbini soruşduğum zaman o günə qədər mənim üçün örtülü qalan mətləbləri açmağa başladı. İkinci atamın Həcdən qayıtmasına qədər Mirzə Şəfi bütün mətalibi-irfaniyyəti mənə tələq etdi və gözümün önündən qəflət pərdəsinə qaldırdı.

Bu hadisədən sonra ruhanilikdən nifrət etdim və öz fikrimi dəyişdirdim»⁸.

Lakin başqalarına varlığın və yaşayışın mənasını aşılayan, onlara gözçülük edən Mirzə Şəfinin özü hələ də Gəncə məscidinin «həsir salınmış gil döşəməli» hücrəsində maddi ehtiyac içərisində yaşayır, günlərini İran basmaxana-mətbələri üçün kitab üzünü köçürməklə keçirirdi. Bu vəziyyət 1840-cı ilə qədər davam etmişdi. Həmin il Tiflis qəza məktəbində müəllim işləyən gənc Mirzə Fətəli Axundzadə keçmiş müəlliminin ağır dolanışıqından xəbər tutmuş və onu yaşadığı cansız mühitdən çıxararaq, görkəmli yazıçı Xaçatur Abovyanın köməkliyi ilə öz yerinə müəllim düzəltdirmişdi. Əlbəttə, bu iş asanlıqla başa gəlməmişdi. Mirzə Fətəli Tiflis qəza məktəbinin mülki nəzarətçisi X.Abovyana 1840-cı il 20 mart tarixli raportunda xəstəliyini əsas gətirərək, müəllimlikdən azad olunmasını xahiş edirdi⁹.

X.Abovyan da öz növbəsində bu raportu Zaqafqaziya

* Dukat – təxminən üç manata bərabər qızıl pul

məktəbləri direktoru N.Knopfa, N.Knopf isə Tiflis hərbi qubernatoru general Braykoya göndərməklə Axundzadənin xahişinin yerinə yetirilməsini rica etmişdilər. Qubernatorun aprelin 30-da imzalanmış cavbında deyilirdi: «Tiflis qəza məktəbinin müəllimi Axundovun tutduğu vəzifədən azad olmasına razılığımı verməklə Siz Alinəsəb cənablarından xahiş edirəm ki, onun yerinə başqa bir qabiliyyətli müəllim təyin edəsiniz...»¹⁰.

Elə M.F.Axundzadənin özü də «yerinə başqa bir qabiliyyətli müəllim» təyin etdirmək üçün müəllimlik işindən istefa vermirdimi?! Bəli, onun X.Abovyana yazdığı raportda öz xəstəliyindən söz açması bir tərəfdən dövlət qulluğundakı işlərinin çoxluğu, səhhətinin nasazlığı ilə bağlı idisə, o biri tərəfdən də vəzifəsini müəlliminə güzəştə getmək istəyindən irəli gəlirdi.

May ayında «Gəncə sakini Mirzə Şəfi Sadiq oğlunun» «Zaqafqaziya məktəbləri direktoru, cənab saray müşaviri* Nikolay Nikolayeviç Knopfa» yazdığı xahişnamə məktəbin nəzarətçisi X.Abovyanın zəmanəti ilə birlikdə direktorluğa təqdim edilir. Direktor isə bu raportu Tiflis qubernatoruna göndərir. Qubernator, «əgər qanuni yoxlamadan sonra qabiliyyəti aşkar olarsa», şərti ilə onun işə götürülməsinə razılıq verir. Lakin bu zaman Tiflisdə Mirzə Şəfini imtahan edə biləcək müəllim yox idi. Odur ki, Mirzə Şəfinin Azərbaycan dilini və islam şəriətini gözəl bildiyinə şübhə eləməyən N.Knopf mayın 25-də Tiflis qubernatoruna xüsusi xahişnamə göndərərək, imtahan qəbul edəcək adamın Tiflisə gəlməsinə qədər onun Azərbaycan dilini tədris etməsi üçün icazə verməsini rica edir. Bu xahişə razılıq verməyən qubernator bildirir ki, «Yelizavetpol sakini Mirzə Şəfi Sadiq oğlu lazımı yoxlamadan çıxmamış Tiflis qəza məktəbində tatar (Azərbaycan – Z.Ə.) dili müəllimi vəzifəsini tuta

bilməz»¹¹.

Buna görə Mirzə Şəfi üç aya qədər Şərq dilləri mütəxəssisi L.Budaqovun Tiflisə gəlməsini gözləyir. L.Budaqov sentyabrın əvvəllərində gəlir və ayın 17-də Tiflis gimnaziyasının şurasında «qəza məktəbinin müəllimi vəzifəsini» tutmaq üçün Mirzə Şəfidən imtahan götürülür. İnspektor Şestakovun sədrlik etdiyi bu imtahan komissiyasına baş müəllimlərdən Arzanov, Strelski, Filadelfin, Rayevski-Krestyanov, kiçik müəllimlərdən Korqanov və Budaqov daxil idilər. İmtahanı qəbul edən Budaqovun məsləhəti ilə Mirzə Şəfinin qabiliyyətini fars dilindən Azərbaycan dilinə yazılı tərcümə etməklə yoxlayırlar. Aydın olur ki, Mirzə Şəfi nəinki Azərbaycan dilini, eyni zamanda fars və ərəb dillərini də tələb olunan səviyyədə bilir. Buna görə komissiya üzvləri onun qəza məktəbinin müəllimi vəzifəsinə layiq namizəd olması barədə imtahan götürən Budaqovun fikrinə şərik çıxırlar. Lakin komissiyanın sədri bu fikirlə razılaşmayaraq öz xüsusi rəyini əlavə edir ki, orada deyilirdi: «Rus, gürcü və erməni dillərini qətiyyənlə bilmədiyinə görə Mirzə Şəfi Sadiq oğlu şagirdlərin yalnız tatarlardan (Azərbaycanlılardan – Z.Ə.) ibarət olmadığı belə məktəbdə tatar (Azərbaycan – Z.Ə.) dili müəllimi vəzifəsinə layiq görülə bilməz. Bundan başqa cənab Budaqov, Şəfi Sadiq oğlunun tatar (Azərbaycan – Z.Ə.) dilini bilməsi haqqında yazılı surətdə şəhadət verməli idi»¹².

İnspektorun bu rəyi Mirzə Şəfinin məktəbdə pedaqoji fəaliyyətə başlamasını xeyli ləngitdi. Yalnız bir ay keçəndən sonra Zaqafqaziya məktəblərinin direktorluğu Şestakovun rəyini müzakirə edib, Mirzə Şəfinin müəllimlik etməsi haqqında qərarını Qafqazın baş hakimi general Qolovinə göndərdi. Baş hakimin 24 oktyabr tarixli cavab məktubunda «Mirzə Şəfinin məktəbə müəllim təyin edilməsinə və vəzifəsinin icrasına buraxılmasına» razılıq verdiyi qeyd olunurdu. Lakin bununla da iş bitmədi. «Mirzə Şəfinin öz vəzifəsinin

* Saray müşaviri – çar Rusiyasında yeddinci dərəcəli mülki rütbə

icrasına başlaması üçün hələ bütün formallıqlara əməl edil-məmişdi. Məktəblər müdiriyyətinin qaydasına görə and içər-kən məzkur Mirzə Şəfi heç bir gizli cəmiyyətə mənsub olmadığı, həmçinin provaslav dininə etiqad edən uşaqlara şərq provaslav kilsəsinin təliminə zidd olan qaydalar təlqin etməyəcəyi haqqında yazılı vəkalətnamə verməli, yalnız bundan sonra ştat üzrə düşən maası verilməklə məktəbdə şəriət və tatar (Azərbaycan – Z.Ə.) dili müəllimi vəzifəsini icra etməyə buraxılmalı idi. Hər iki vəkalətnaməni müəyyən edilmiş formada Mirzə Şəfi elə həmin gün (24 oktyabr 1840-cı il) imzaladı. Yalnız and içmək qalırdı. Bu formallığı həmin vaxt Tiflisdə olmayan yerli axund icra etməli idi. Ona görə axund Tiflisə gələndə qədər Mirzə Şəfi məşğələlərə buraxıla bilməzdi. Yalnız 1841-ci ilin yanvarında Mirzə Şəfi and içdi və bununla da bütün formallıqlara son qoyul-du»¹³.

Ancaq arxiv sənədlərindən görünür ki, Mirzə Şəfi axun-dun gəlməsini axıra qədər gözləməmiş, 1840-cı ilin noya-brından Tiflis qəza məktəbində öz vəzifəsini yerinə yetirmə-yə başlamışdır. 1841-ci ildə M.F.Axundzadə Tiflisdə lito-grafiya açmaq istərkən Mirzə Şəfini də bu işə cəlb etmiş, onun ərəbcə və farsca biliyindən faydalanmışdı.

Şairin Gəncədə keçirdiyi fərəhsiz gənclik illəri üçün əla-mətdar hadisələrdən biri də onun Züleyxa adlı bir qızla se-vişməsidir. Züleyxa gəncəli İbrahim xanın qızı idi. Deyilənə görə, Mirzə Şəfi ona dərs demiş, gənclərin arasında səmimi məhəbbət hissələri bu yaxınlıq zamanı yaranmışdır. Züleyxa ilə tanışlıqdan sonra Mirzə Şəfinin qaranlıq hücrələrdə ke-çən ömrünə sanki təzə bir günəş ziyası düşmüşdü. Bu bə-rədə o, Bodenştedtlə söhbəti zamanı demişdi: «Züleyxanın sevdini yəqin etdikdən sonra köhnə həyatıma son qoyul-du və mənim üçün yeni, həqiqi bir həyat başladı. Onun mənalı məhəbbətindən zövq aldığım saatların şərafinə oxu-duğum nəğmələrin, onu görmək üçün atdığım addımların

sayını kim bilər?! Üzümə sədət günəşi doğmuşdur, taleyin göstərdiyi iltifat keçmiş maniləri aradan götürmüşdür. Mə-nim məhəbbətim Gəncədə sirr olaraq qalmadı. Yaxşı bilir-dim ki, tanışların hamısı... mənə kömək göstərməyə hazır idilər»¹⁴.

Ancaq bir tərəfdən Mirzə Şəfinin kasıb, Züleyxanın isə varlı ailədən olması, digər tərəfdən qızın Avar hakimi Əh-məd xana nişanlanması onların evlənməsinə mane olurdu. Gənc Şəfinin əlacı buna qalmışdı ki, sevgilisini götürüb ayrı bir yerə qaçırsın. Mirzə Şəfi bu işi həyata keçirməyə qərar verir. Lakin bu, o zaman asanlıqla başa gələn iş deyildi. «Kömək etməyə hazır» tanışlar isə az idi. Bodenştedtin xatirələrindən aydın olur ki, onlardan Mirzə Şəfiyə yaxın durub kömək göstərən Züleyxanın kənizi Fatma olmuş, gənc Şəfi ilə sevgilisinin görüşməsinə şərait yaratmışdır. Bu qızın köməkliyi ilə Mirzə Şəfi sevgilisini götürüb, xalça taciri Akimin himayədarlığı altında Bakıya yola düşmüşdü. Bədbəxtlikdən iki gün sonra yolda sevgililəri möhkəm yağış tutmuş, tufandan daldalanmaq üçün karvan yoluna yaxın kəndlərdən birinə girərkən Əhməd xanın, «səmərəsiz axta-rışdan sonra geri qayıdan nöqərləri ilə» rastlaşmışdılar. Ar-tıq «yarım saatdan sonra Züleyxa ilə Fatma onları təqib edənlərin əlində idilər... Hər iki qadın ilə imkan dairəsində mülayim rəftar edildi, onlar öz dərdlərini ancaq ürəklərində çəkdi; məhəbbət, şərab və gül nəğməkarı gəncəli müdrik Mirzə Şəfi isə ürəyi dərdli, yaralı halda Əhməd xanın sərt əmri ilə deyilmiş rüsvayçı söylərlə dözməli oldu. Onu Züleyxanın yataq otağına – xoşbəxtlik zirvəsinə gətirmiş ayaqlarına isə saysız-hesabsız ağac zərbələri dəydi...»¹⁵.

Mirzə Şəfi Tiflisə köçdükdən sonra burada qaynar bir ədəbi mühitə düşür. O dövrün ədəbi-elmi və ictimai mühi-tində yaxşı tanınan A.Bakıxanov, M.F.Axundzadə, X.Abovyan kimi görkəmli ziyalılarla yaxından təmasda olan şair bir tərəfdən böyük həvəslə pedaqoji fəaliyyətə baş-

layır; həm qəza məktəbində, həm də ayrı-ayrı adamlara fərdi surətdə dərs deyir, digər tərəfdən isə bədii yaradıcılığını davam etdirir.

Gəncliyini doğma şəhərində – cansıxıcı, ağır həyat şəraitində, tələş və həyəcanlar içində keçirən şair Tiflisə köçdükdən sonra bir müddət xeyli sakitləşir. «Amma bu illər də, – M.Rəfili yazır, – həyəcansız və iztirabsız keçmədi. Görkəmli şair Gəncədə özünün birinci məhəbbətinə (Züleyxa) görə, burada, Tiflisdə isə ikinci məhəbbətinə, Hafizəyə görə iztirab keçirirdi»¹⁶. O, Tiflisdə öz gözəlliyi ilə hamını heyran qoyan Hafizənin məhəbbətini qazanmışdı. Anası da qızının Mirzə Şəfi ilə evlənməsinə razı idi. Yalnız Hafizənin atası bu işə xeyir-dua vermirdi. O, qızının kasıb şairə könül verməsindən xoşlanmır, hətta Mirzə Şəfi maddi cəhətdən özünü düzəltməyincə onların evlənməsi barədə danışılan söhbəti belə dinləmək istəmədi. Şair yenə çətinlik qarşısında qalmışdı. Ancaq elə həmin günlərdə Hafizənin atası xəstələnir və gözlənilmədən ölür. Bu hadisə Mirzə Şəfinin ailə qurmaq yolundakı maneəni aradan qaldırır və az sonra o, Hafizə ilə evlənir¹⁷.

Şübhəsiz, Hafizəyə bəslədiyi saf, təmiz məhəbbət hissələri, sevgilisinin gözəlliyi, ona qovuşmaq üçün çəkdiyi əzab-əziyyət, keçirdiyi daxili-ruhi həyəcanlar Vazehin yaradıcılığına təsirsiz qalmamış, bu münasibətlə o, bir sıra lirik şeirlər yazmışdır ki, sonralar F.Bodenştedt həmin şeirləri «Şərqdə min bir gün» kitabında «Hafizə» başlığı altında çap etdirmişdir.

Tiflisin mədəni-ədəbi mühiti Vazehin yaradıcılığının inkişafına, onun bədii-estetik görüş dairəsinin genişlənməsinə güclü təsir göstərmişdir. O, burada bir çox azərbaycanlı, rus, erməni, gürcü və xarici ölkə ziyalıları ilə tanış olmuşdu ki, onların köməyi ilə şair 1844-cü ildə «Divani-hikmət» adlı ədəbi-bədii məclis düzəltdi. Bu məclisdə azərbaycanlı şairlərdən (A.ABakıxanov, M.F.Axundzadə, Fazılخان Şey-

da, Ömər Əfəndi) başqa İ.Qriqoryev, İ.Slivitski, L.Budaqov, X.Abovyan İ.Mametsev, F.Bodenştedt, Q.Rozen Q.Zablotski, Reskovşenko kimi müxtəlif millətlərdən olan ədəbiyyatçı, jurnalist, səyyah və alimlər iştirak edirdilər.

Bu illərdə Vazeh Tiflisin elmi-pedaqoji mühitində də bilikli və bacarıqlı bir müəllim kimi tanınmışdı. 1844-cü ildə şəhər gimnaziyasının Azərbaycan və fars dili müəllimi L.Budaqov öz vəzifəsindən istefa verərkən gimnaziyanın direktoru onun yerinə müvəqqəti olaraq, Mirzə Şəfi Sadiq oğlunu məsləhət görmüşdü¹⁸.

1845-ci ilin mayında Gəncə qəza məktəbinin Azərbaycan dili və şəriət müəllimi Molla Abdullanın təlim üsulundan narazılıq edən şəhər sakinləri Tiflis qubernatoruna ərizə yazaraq, onun məktəbdən çıxarılmasını və «yerinə Yelizavetpol (Gəncə – Z. Ə.) şəhər cəmiyyəti tərəfindən seçilmiş» Mirzə Mehdiyə təyin olunmasını xahiş edirlər. Şəhər cəmiyyətinin belə qətiyyətli xahişini görən məktəblər idarəsi onlardan Mirzə Mehdi haqqında məlumat istəyir. Lakin yazışmanın hələ davam etdiyi vaxtda Molla Abdulla ölür və Mirzə Mehdi haqqında lazımı məlumat əldə edə bilməyən məktəblər idarəsi Mirzə Şəfini ana dili və şəriət müəllimi kimi həmin məktəbə göndərməyi qərara alır¹⁹.

Tiflisdən uzaqlaşmaq, dost və tanışlardan ayrılıb yenicən Gəncədə yaşamaq Mirzə Şəfi üçün asan deyildi. Lakin İ.Yenikolopovun dediyi kimi, o, «qulluqdan imtina edə bilməzdi. Təmin olunmamış maddi vəziyyəti onu o zaman ki Yelizavetpol – Gəncə kimi uzaq bir yerə qovurdu»²⁰.

Beləliklə, Vazeh 1846-cı ilin noyabr ayından Gəncə qəza məktəbində işləməyə başlayır.* Bu zaman Gəncənin abad-

* Görkəmli vazehşünas alim Ə.Səidzadə və professor M.Rəfili Mirzə Şəfinin Gəncəyə gəlişini 1848-ci ilə aid edirlər. Bu fikir arxiv sənədləri ilə uyğun gəlmir. Bax: A.Səidzadə. Mirzə Şəfi Vazeh, B., 1969, s.20; M.Rəfili Mirzə Şəfi v mirovoy literature. B., 1958, s.103

liği əvvəlki illərə nisbətən xeyli pozulmuş, xüsusilə 1840-cı il islahatından sonra xanlığın əsas şəhəri kimi öz əhəmiyyətini itirmişdi. «Qafqaz» qəzeti şəhərin acınacaqlı vəziyyətini təsvir edərək yazırdı: «Küçələr qeyri-adi dərəcədə əyri, qaranlıq, palçıqlı və tozludur. Hündür, torpaq, yaxud gil hasarlar bütöv məhəllə boyu uzanıb gedir. Bəzi yerlərdə hündür, bəzi yerlərdə isə torpaq damlı yastı-yapalaq evlər görünür. «Mülki memarlıq» nümunəsi olan abırlı bir bina çox nadir hallarda gözə çarpır. Geniş bağlar, xaricdən enli, içəridən dar karvansaralar, əksərən sənətkarlıq məhsulları və müxtəlif ərzaqla doldurulmuş külli miqdarda irili-xırdalı dükanlar küçə boyu düzülmüşdür. Tatarlardan (azərbaycanlılardan – Z.Ə.) və ermənilərdən ibarət olub, köşə, çuxa, papaq geymiş adamlar öz iş-gücünün dalınca qaçır, alabəzək çadraya bürünmüş qadınlar kölgə kimi dar küçələrlə sakitcə hərəkət edir, ya da evlərinin qapısından gizlicə boylanırlar».

Şair yenidən üç il bu şəhərdə yaşayaraq Gəncə qəza məktəbində müəllimlik edir. Onun buradakı şəxsi həyatı və yaradıcılığı mənasız keçmir. Mirzə Mehdi Naci və Şeyx İbrahim Nəslə yaxınlıq edən Vazeh onlarla bir yerdə müşairələr keçirir, yaradıcılıq söhbətləri edirdi. Onun tərcümeyi-halının bu dövrünün mübahisəli və izaha möhtac olan sahələrindən biri də evlənməsi məsələsidir. Şair haqqında ilk sanballı monorafiyanın müəllifi İ.Yenikolopov yazır: «Gəncə sakini Seyid Nisə Seyid Yəhya qızı Mirzə Şəfidə ərde olmuşdur»²¹.

Vazehin ən yaxşı tədqiqatçısı Ə.Səidzadə isə uzun elmi araşdırmalar nəticəsində yazılmış «Mirzə Şəfi Vazeh» monorafiyasında İ.Yenikolopovun fikrini inkar edən bir sənədin surətini verir: «Bu səvale-namiyə mütəbiğ məhkəməyi-şəriət hörmətməndər izhar etmək Seyid Nisə Seyid Yəhya qızı Tiflis şəhərində gimnaziyada müsəlman učiteli mərhum Mirzə Şəfi oğlunun (Mirzə Şəfi Sadiq oğlunun – Z.Ə.) övrəti olmağı məhkəməyi-şəriətə məlum deyil... çünki kəbinli övrəti məhkəməyi-şəriətdə degildi, ləhza dostluq ilə mərtum

oldu»²². Həmin sənədə əsaslanan tədqiqatçı qəti yazır ki, Seyid Nisə Mirzə Şəfinin arvadı olmamışdır.

Seyid Nisənin Vazehlə münasibətləri haqqında arxiv sənədlərinin də verdiyi məlumat ziddiyyətlidir. Şairin vəfat etdiyi gecənin səhəri günü gimnaziya direktorunun katibi Leskonojenkov Qafqaz təhsil dairəsi idarəsinin popeçitelinə* xəbərində yazırdı: «Mirzə Şəfinin subay olduğunu və əşyaları haqqında heç bir vəsiyyəət etmədiyini bildiyimə görə, qalan əşyaların təsviri və möhürlənməsi üçün Tiflis şəhəri polisinə məlumat verdim...»²³.

Bu hadisədən təxminən səkkiz ay sonra Gəncə sakini Seyid Nisə Qafqaz təhsil dairəsi idarəsinin popeçitelinə ərizə yazaraq «mərhum əri Mirzə Şəfinin keçmiş qulluğuna görə ona təqaüd təyin olunmasını» istəyir²⁴. Müəllimlik etdiyi illərə aid formulyar siyahılarının əksəriyyətində Mirzə Şəfinin subay göstərildiyini nəzərə alan Tiflis məktəbləri direktorluğu 1853-cü il avqustun 7-də Yelizavetpol şəhər polisinə məktub yazaraq bu məsələni aydınlaşdırmağı xahiş edir: «Doğrudanmı Seyid Nisə Seyid Yəhya qızı mərhum müəllim Mirzə Şəfi Sadiqovun** qanuni arvadıdır? Və əgər bu, həqiqətən belədirsə, onda yerli axunddan Mirzə Şəfi Sadiqovun Seyid Nisə Yəhya qızı ilə qanuni evlənməsi barədə şəhadətnamə alıb mənə göndərməyinizi xahiş edirəm»²⁵. Lakin bu məktuba göndərilən cavabdan, daha doğrusu, «şəriətin rəyindən» heç nə başa düşməyən katib Leskonojenkov 27 may 1854-cü il tarixli məktubu ilə Yelizavetpol şəhərinə yenidən müraciət edərək, «Seyid Nisə Seyid Yəhya qızının haqlı, yoxsa haqsız olduğunu bilmək üçün birinci növbədə onun Mirzə Şəfi ilə qanuni evlənməsinə dair axundun şəhadətnaməsini» göndərməyi tələb edir²⁶.

* Popeçitel – müdir, Çar Rusiyasında idarə başçısı

** Bəzi mənbələrdə şairin familyası Sadiqov göstərilir

Şəhər polisi məsələni daha dəqiq və düzgün öyrənməyi Seyid Nisənin yaşadığı məhəllənin nəzarətçisi Avalyanova tapşırır. Məhəllə nəzarətçisi bu münasibətlə Gəncə məhkəmə idarəsinə göndərdiyi 13 sentyabr 1854-cü il tarixli izahatında yazır: «Şəhər polisinin məktubunu (oxu: tapşırığını – Z.Ə.) yerinə yetirərkən dul qadın Seyid Nisə Seyid Yəhya qızının keçmiş müəllim Mirzə Şəfi Sadıqovla (indi ölmüş) kəbininin kəsildiyini göstərən şəhadətnaməni təqdim etməyi şərəf sayıram»²⁷.

Avalyanovun izahatını yoxladıqdan sonra şəhər polisi həmin il noyabr ayının 10-da aşağıdakı məktubla Tiflisə göndərir: «Bu yazışmaları, dul qadın Seyid Nisə ilə mərhum Mirzə Şəfinin izdivacı haqqında kəbin kağızı və bu kağızın qanuni olması barədə müsəlman ruhani qazisinin rəyi ilə birlikdə Tiflis məktəbləri direktorluğuna göndərməyi şəhər polisi özünə şərəf sayır»²⁸.

Lakin bundan sonra da Seyid Nisə həmişəlik təqaüd ala bilmir. Çünki Vazeh dövlət qulluğunda cəmi 12 il çalışmışdı ki, bu, onun himayəsində olan adamların həmişəlik təqaüd yox, iki illik məvacibi miqdarında birdəfəlik maddi yardım ala bilməsinə imkan verirdi. Buna görə Seyid Nisə dövətdən min manat nağd pul almışdır²⁹.

Beləliklə, Vazehin Gəncədə işlədiyi zaman, həqiqətən Seyid Nisə adlı dul bir qadınla ailə qurduğu aydınlaşır. Lakin bu arxiv sənədləri ilə yaxından tanış olmasına baxmayaraq, Ə.Səidzadə yazır ki, başqa formulyarlarda olduğu kimi, 1852-ci ilə aid siyahıda da «Mirzə Şəfi Sadıq oğlu subay göstərilmişdir»³⁰. Halbuki «Tiflis gimnaziyasının kiçik tatar (Azərbaycan – Z.Ə.) dili müəllimi Mirzə Şəfi Sadıq oğlunun 1852-ci ilə aid qulluğu haqqında formulyar siyahısı»nda bu fikrin əksini oxuyuruq: «Seyid Yəhyanın qızı Seyid Nisəyə evlənmişdir, onların uşaqları yoxdur. Seyid Nisənin birinci ərindən isə uşaqları vardır»³¹.

Şairin tərcümeyi-halına dair arxiv sənədlərinin bu

ümumi mənzərəsi onun Seyid Nisə ilə evlənməsi haqda aydın təsəvvür yaratmaqla bərabər tədqiqatçı C.Nağıyevanın Vazeh barədə söylədiyi bir fikri də səhihləşdirməyə imkan yaradır. O, «Heyran xanımın Mirzə Şəfi Vazeh xətti ilə yazılmış şeirləri» məqaləsində bildirir ki, Mirzə Şəfinin «1824-1825-ci illərdə savadlı və özü kimi xəttat, Sadıq adlı yetişmiş bir oğlu var imiş!»³².

Sənədlərlə uyğun gəlməyən bu fikir elmi məntiqlə də bir yerə sığmır. Çünki əvvələn, gəncliyində yoxsul həyat keçirən Vazeh gec, təxminən 1840-cı illərdə evlənmişdir. Deməli, onun 1820-ci illərdə «özü kimi xəttat», «yetişmiş bir oğlu» ola bilməzdi. Digər tərəfdən 1824-1825-ci illərdə Vazehin 30-31 yaşları olardı. Bu halda o, neçə yaşında evlənməli idi ki, tədqiqatçının göstərdiyi tarixə qədər yetişmiş bir övlad bəsləyəydi?! Nəhayət, əgər Vazehin 20-ci illərdə (elə sonralar da) ağıl kəsən bir oğlu olmuşsa, onda bu haqda ya sənədlərdə, ya da şairin əsərlərində müəyyən məlumat verilməzdimi?! Bizcə, Vazehin övladı olmamışdır və onun şeirlərini mənimsəmək istəyənlər bu faktordan da bəhrələnməmişlər.

Vazeh 1849-cu ilin sonuna qədər Gəncədə yaşamış, sonra Tiflisə köçərək, şəhər gimnaziyasında Azərbaycan dili fənni üzrə kiçik müəllim vəzifəsində işləmişdir. Bu illərdə artıq Mirzə Şəfi təcrübəli bir pedaqoq idi. Hələ 1843-cü ilə aid hesabatında onun işlədiyi məktəbin müdiri fənlərin tədrisindəki uğurlardan bəhs edərək yazırdı: «Tatar (Azərbaycan – Z.Ə.) dilindən müvəffəqiyyət çox yaxşıdır; ikinci və üçüncü siniflərin şagirdləri tatarca yaxşı oxuyub-yazırlar, hətta həmin dildə öz fikirlərini izah etməyi bacaran şagirdlər də vardır»³³.

Tiflis gimnaziyasının müəllimi L.Budaqovun qulluqdan azad edilməsi haqqında yuxarıda adı çəkdiyimiz başqa bir sənəddə isə azərbaycanlı şairə yüksək etimad göstərilir. Gimnaziya direktoru yazır: «L.Budaqovun məlumat vəzifini təqdim edərkən sizə xəbər verməyi şərəf bilirəm ki, onu

gimnaziyadakı vəzifəsindən azad etdiyiniz təqdirdə tatar (Azərbaycan – Z.Ə.) və fars dillərinin tədrisini müvəqqəti olaraq buradakı qəza məktəbinin müəllimi Mirzə Şəfi Sadıq oğluna tapşırmaq olar»³⁴.

Gəncədə işlədiyi illərdə pedaqoji biliyini daha da təkmilləşdirən şair, eyni zamanda Azərbaycan dilinin tədrisi ilə bağlı bəzi çətinliklərlə də qarşılaşmışdı ki, belə çətinliklərdən biri müvafiq dərslərin yoxluğu idi. Məlum olduğu kimi, XIX əsrin 30-cu illərindən Azərbaycan dilinin Zaqafqaziya əyalətləri və Yaxın Şərqdəki geniş sosial-mədəni rolunu nəzərə alan çar hökuməti bu dilin qəza məktəblərində və gimnazialarda tədrisinə xüsusi əhəmiyyət verir, hətta həmin dili mükəmməl bilən Lazar Budaqov kimi görkəmli dilçi alimləri də müəllimlik işinə cəlb edir, dövlət məktəblərində Azərbaycan dilinin öyrədilməsi üçün lazımı şərait yaradırdı. Lakin müvafiq dərslərin yoxluğu bu işin uğurlu icrasına maneçilik törədirdi. Öz pedaqoji fəaliyyətində bu cür çətinliyin şahidi olmuş görkəmli mütəfəkkir və yazıçı M.F.Axundzadə yazırdı: «...hər yerdə qəza məktəbləri açıldığı zaman hökumət başqa fənlərlə bərabər, həmin məktəblərdə tatar (Azərbaycan – Z.Ə.) dilinin öyrədilməsini də lazım bildi. Lakin bu dildə dərslər kitabları olmadığına görə böyük çətinliklər meydana çıxdı»³⁵.

Maarif nazirliyi bu çətinliyi aradan qaldırmaq məqsədi ilə Azərbaycan dilini yaxşı bilən Şərq dili müəllimlərinə dərslər hazırlamaq tapşırmışdı. Mirzə Şəfi Vazeh də Tiflis gimnaziyasına köçürüldükdən az sonra, 1850-ci ilin fevral ayında həmin gimnaziyanın baş müəllimi İ.Qriqoryevlə birlikdə Azərbaycan dilindən dərslər hazırlamaq haqqında dövlət məktəbləri direktorluğunun Şamaxı-Dərbənd üzrə müdiri, mayor Kovalenskidən şifahi tapşırıq alır. Dərslər üzərində iş iki il davam edir. 1852-ci il mart ayının 17-də İ.Qriqoryev artıq dərslərin yazılıb qurtarması haqqında Kovalenskiyə məlumat verir. Lakin bu zaman hələ dərslərin «Azər-

baycanca-rusca lüğət» hissəsi hazır deyildi. Həm İ.Qriqoryev, həm də M.Ş.Vazeh gərgin əmək sərf edərək, iyun ayında bu lüğəti hazırlayıb qurtarırlar. İyul ayının 30-da Qafqaz canişini Voronsov, bundan düz iki ay sonra isə Qafqaz Sənzura Komitəsi kitabın litoqrafiya üsulu ilə çap olunmasına icazə verir. Ancaq o zaman Tiflisdə kitab nəşri, xüsusilə litoqrafiya üsulu ilə kitab çapı həddindən artıq çətin olduğundan müəlliflər bu əsəri Təbrizdə basdırmağı qərara alırlar.

1852-ci ilin oktyabrında onlar kitabın çap üçün hazırlanan variantını Tiflisə tez-tez gəlib-gedən iranlı bir tacirin vasitəsilə Təbrizə, Məşədi Ağa Məmməd Rzanın litoqrafiyasına göndərilir. Ancaq uğursuz, acı taleyi bu kitabın sevincini görməyi də Vazehə qismət eləmir. Təbrizdə «Müntəxəbat»ın çapı uzun müddət ləngiyir. Yalnız 1855-ci ildə çap olunmuş nüsxələr Tiflisə gətirilir ki, bunlar da çox bərbad halda idi. Bu haqda İ.Qriqoryev kitabə «Sözardı»nda yazırdı: «Çap olunmuş kitabları alanda mən böyük bədbəxtliyimi gördüm; əxlaqi kəlamların ruscaya tərcüməsində düzəldilməsi mümkün olmayan təhriflərə yol verilmişdi, mətndə səhvlər vardı, şikəstə xətti üçün nümunələr isə tamamilə buraxılmışdı»³⁶.

Səhvlərin həddindən artıq çox olduğuna, şikəstə xəttinin isə tamamilə basılmadığına görə İ.Qriqoryev kitabı qəbul etmək istəmir, yenidən çap etdirmək üçün onun üzərində bəzi təshihlər aparır³⁷. Həmçinin «Müntəxəbat» müzakirə olunmaq üçün 1855-ci ildə Peterburq universitetinin Şərq fakültəsinə göndərilir. 1856-cı ilin yanvarında universitetin müəllimi L.Budaqovun fəal iştirakı ilə keçən müzakirədə kitab müsbət rəy almır: «bu «Müntəxəbat»ın mətni, – rəyde deyilir, – Azərbaycan dilini öyrənməkdə lazımi xidmət edə bilməz və orada dərc olunmuş məqalələr tamam səhv ifadə olunmuşdur»³⁸.

Lakin resenziyaçıların rəyilə razılaşmayan İ.Qriqoryev onların qeyri-obyektiv və haqsız olması barədə etirazını bil-

dirmiş, Qafqaz təhsil dairəsinin popeçiteli, baron A.P.Nikolai kitaba yenidən baxmaq barədə xahişnamə yazmışdı. Həmin xahişnamə İ.Qriqoryevin qeydləri və izahları ilə birlikdə Qafqazın o zamankı hakimi knyaz Baryatinskiyin vəsaitilə Maarif nazirliyinə təqdim olunmuş, nazirlik isə «Müntəxabat»ı yenidən baxılmaq üçün Peterburq universitetinin Şərq fakültəsinə göndərmişdir. Türk-tatar dilləri kafedrasının üç üzvünün iştirakı ilə keçirilən baxışda münisflər yenə əvvəlki fikirlərinin üstündə durmuşlar: «Bu dərsləyin mətni lüğətlə Azərbaycan dilini öyrənməyə heç cür qənaət-bəxş vəsait sayıla bilməz»³⁹.

Buna baxmayaraq «Müntəxabat» o dövrün ən yaxşı dərş vəsaitlərindən olmuş, arxiv sənədlərinin göstərdiyi kimi, həm Peterburq universitetindəki müzakirədən əvvəl, həm də sonra xeyli müddət Qafqaz təhsil dairəsinin pedaqoji kollektivləri tərəfindən istifadə edilmişdir. Lakin əsas işlərini M.Ş.Vazeh görmüş bu dərsləyin o dövr üçün nə qədər faydalı və lazımlı olduğunu şair özü görə bilməmişdir. Əsər çap üçün Təbrizə göndərildikdən az sonra – 1852-ci il noyabr ayının 16-da o, Tiflisdə vəfat etmiş və kimsəsiz halda şəhərin müsəlman qəbristanlığında dəfn olunmuşdur.

Keçən dövr ərzində maarifpərvər şairin qəbri sökülüb-dağılmış və itmişdir. Ancaq qocaman tədqiqatçılar və şəhərin yaşlı sakinləri onun dəfn olunduğu yeri yaxşı bilirlər. Onu tapmaq üçün ən yaxşı bələdçi isə şairin yaxın dostu və şagirdi M.F.Axundzadənin qəbridir. Böyük mütəfəkkir sənətkarı öz vəsiyyətinə görə müəlliminin qəbri yanında dəfn etmişlər. Şairin itmiş qəbrinin bərpası onun sərgərdan-narahat ruhuna ən yaxşı ərməğan olardı...

SƏDAQƏT VƏ XƏYANƏT

Tiflisin elmi-ictimai və pedaqoji mühitində məxsusi hörmət və nüfuz qazanan M.Ş.Vazeh eyni zamanda bədii yaradıcılıqla da məşğul olurdu. Onun bu dövr ədəbi fəaliyyətini əks etdirən ən yaxşı fakt 1844-cü ildən «Divani-hikmət» adlı şeir məclisini davam etdirməyə başlamasıdır. Yaxşı şeir yazmaq və oxunan əsərlərə şərh vermək uğrunda yarış – ədəbi-fəlsəfi mübahisə gedən bu məclisin yığıncaqlarında şairin yaxın dost və tanışlarından ibarət ziyalılar iştirak edirdilər. Onların içərisində Vazehin tələbəsi, almaniyalı Fridrix Bodenştedt də vardı ki, sonralar şairin dünya şöhrəti qazanmasında və əsərlərinin Qərb ölkələrinə yayılmasında onun müəyyən xidmətləri olmuşdur.

Bodenştedt kim idi və onun Vazehlə yaxınlığı necə yaranmışdı? Bu sual ətrafında mülahizə yürüdən tədqiqatçılar çox vaxt məsələyə birtərəfli yanaşmış, subyektiv fikirlər söyləmişlər.

K.Marksın «boşboğaz» və «birinci Vilhelmin Horat-sisi»^{*} deyə səciyyələndirdiyi¹ Bodenştedt öz vətəninə «XIX əsrin ikinci yarısında Rusiyanın mənəvi və mədəni həyatı ilə tanış olmaq üçün ilk cığrılar açmış» (Xorst Rappix)², «Almaniyanın Rusiyanı başa düşməsi üçün yollar və körpülər salmış», «kəşfkar şair qəlbini rus xalqı üçün səxavətlə açan birinci alman», «çox köhnə, ağır əməyi indi də, gələcəkdə də dərin ehtirama və diqqətə layiq» (Radetski)³, «müasirləri içərisində rus poeziyasını konqenial tərcümə etməyə qadir olan yeganə şair»⁴ və s. gözəl sözlərlə qiymətləndirildiyi kimi, Vazehin irsi ilə maraqlanan Azərbaycan

* I Vilhelm Prussiya kralı (1861-88) və Almaniya imperatoru (1871-88) olmuşdur. Horatsi (e.ə. 53-8) isə Qədim Roma şairidir. I Roma imperatoru O.Avqustun sarayında yaşamış, Avqusta bir neçə mədhiyyə yazaraq onu Ölkəni vətəndaş müharibəsindən xilas edən ağıllı bir dövlət başçısı kimi tərifləmişdir.

ədəbiyyatşünaslarından bəzilərinin əsərlərində də onun həyatı və şəxsiyyəti haqqında ətraflı məlumat verilməmiş, Mirzə Şəfi irsinin yayılması sahəsində xidmətlərindən çox vaxt plagiatlıq və ədəbi oğurluq kimi danışılmışdır. Halbuki onun Vazehlə əlaqədar xidmətinin iki mərhələsini fərqləndirmək zəruridir. Birinci mərhələ, H.Məmmədza-dənin qeyd etdiyi kimi, «Bodenştədtin Mirzə Şəfiyə sədaqət bəslədiyi dövr»dür. Bu mərhələni aydın başa düşmək üçün alman tərcüməçisinin tərcümeyi-halına qısa bir baxış yetirmək əhəmiyyətlidir.

F.Bodenştədt 1819-cu il aprel ayının 22-də Almanıyanın Hannover krallığında, kiçik Peyne şəhərində anadan olmuşdur. Onun atası yaşadığı şəhərin sakinləri arasında yaxşı hörmət qazanmış bir tacir idi. Cavanlığında həyatın isti-soyuğunu görmüş bu adam oğlu Fridrixi öz zövqü ilə tərbiyələndirir, onun həm fiziki, həm də mənəvi cəhətdən möhkəm olmasına çalışırdı. Bu məqsədlə atası onu soyuq havalarda nazik geyimdə gəzməyə, yay vaxtları isə çoxlu çimməyə və üzməyə məcbur edirdi. Bütün bunlara dözməyən Fridrix tez-tez xəstələnir, yorğan-döşəyə düşürdü. Bir dəfə o, az qala boğulacaqmış; atası yanında olmayanda üzmək üçün cəhd eləyən uşaq suyun dərin yerinə düşmüş və xoşbəxt bir təsadüf nəticəsində ölümün pəncəsindən qurtarmışdır⁵. Bundan sonra o, uzun müddət xəstə yatmış, sağalandan sonra isə həmin hadisəni təsvir edən ilk şeirlərini yazmışdır⁶.

İbtidai təhsilini Peynedə şəhər məktəbində alan Fridrixi atası özündən uzağa buraxmamış, evinə müəllimlər dəvət edərək, oğluna yaxşı təhsil şəraitini yaratmış və ciddi bilik vermişdir. Hələ kiçik yaşlarından səyahətə böyük həvəsi olan Bodenştədt «ev təhsilindən» sonra atasının onu tacir etmək arzusunun əleyhinə çıxaraq, Almanıyanın Qottinhen, Münhen və Berlin şəhərlərində yerləşən məşhur universitetlərində mühazirələrə qulaq asmış, ədəbiyyat tarixi və

dilçiliklə məşğul olmuşdur.

Berlinə yaşayarkən onu ev mürəbbisi kimi Moskvaya, knyaz M.Qolitsınların ailəsinə dəvət edirlər. 22 yaşlı Bodenştədt burada yüksək cəmiyyətə yaxınlaşır, görkəmli rus şairləri Xomyakov və Lermontovla tanış olur. Bu tanışlıq sayəsində o, rus dilini öyrənir, hətta A.S.Puşkin və M.Y.Lermontov kimi şairlərin bir sıra şeirlərini alman dilinə çevirib çap etdirir.

1844-cü ildə Qafqaz canişini, general Heydquardtın təklifi ilə şəhər gimnaziyasında fransız və latın dillərini tədris etmək üçün Tiflisə dəvət olunan F.Bodenştədt, Moskvada olduğu kimi, burada da yüksək ziyalı mühitinə düşür. O, Tiflisdə «Şərqli aqıl Mirzə Şəfidən» Azərbaycan və fars dillərini öyrənir, həmçinin Qafqazın bir çox yerlərini, o cümlədən İrəvanı, Tiflis ətrafını, İmertıyanı gəzib, bu yerlərin tarixi, folkloru, etnoqrafiyası və təbiəti ilə maraqlanır. 1844-cü ilin yayında İrəvana gedən Bodenştədt oradan qayıdarkən müəllimi üçün bəzi kiçik hədiyyələr gətirir. «Şərqdə min bir gün» əsərinin «Müdrüklük məktəbi» fəsinə Bodenştədt bu barədə yazır: «İrəvan bazarından Mirzəyə gətirdiyimiz bir neçə kiçik hədiyyə əvəzinə o, öz dəsti-xəttilə yazdığı və «Müdrüklük açarı» adlandırdığı dəftəri mənə bağışladı. Bu dəftərdə müəllimimizin qısa hikmətli ifadələrə və iri həcmli şeirlərə verilmiş zəngin dünyagörüşü toplanmışdır»⁷.

1845-ci ildə o, Qara dəniz, Krım, Odessa, Konstantinopol, Kiçik Asiyadan keçərək Almaniyaya qayıdır. 1846-cı ilin qış və yay aylarını Münhendə keçirən F.Bodenştədt yenidən səyahətə çıxır. Bu dəfə o, İtaliyaya gedərək, qədim dünya tarixini öyrənməklə məşğul olur. 1848-ci ildə İtaliyadan Almaniyaya qayıdıandan sonra o, Frankfurtda «Qafqaz xalqları və onların azadlıq uğrunda mübarizəsi» əsərini çap etdirir. Geniş oxucu ictimaiyyəti tərəfindən rəğbətlə qarşılanan bu kitab Bodenştədti Qafqaz haqqında yeni bir

əsər yazmağa həvəsləndirir. O, səyahət xatirələrini yazaraq, 1850-ci ildə «Şərqdə min bir gün» adı ilə Berlində çap etdirir.

Bu kitabında Bodenştedt Qafqazın bədii fikrinə, tarix, coğrafiya və etnoqrafiyasına dair gördüklərini və eşitdiklərini yazmışdı. Lakin «Şərqdə min bir gün» əsərinin çox sevilməsinə və tezliklə yayılmasına səbəb onun səhifələrində Bodenştedtin şərq dili müəllimi, «gəncəli mütəfəkkir» Mirzə Şəfinin şeirlərinin verilməsi idi. Bunu hamıdan qabaq duyan nəşir Bodenştedtdə bildirir ki, əgər həmin nəğmələri «Şərqdə min bir gün» kitabının içərisindən çıxarıb, ayrıca çap eləsələr, bir tərəfdən çox tez satılar, o biri tərəfdən isə həm müərcimə, həm də nəşriyyata geniş şöhrət gətirər. Təbiətə şöhrətpərəst olan Bodenştedt nəşriyyat direktorunun bu təklifini «balla kəsir» və tezliklə «Şərqdə min bir gün» əsərində verilmiş şeirləri mətndən çıxararaq, 1851-ci ildə Robert fon Dekkerin nəşriyyatında «Mirzə Şəfinin nəğmələri» adı ilə ayrıca kitab çap etdirir.

«Nəğmələr» Almaniya da çox tez və sürətlə yayılır. R. Dekker müərcimlə müqavilə bağlayaraq, iki-üç ildən bir «Nəğmələr»i nəşr edir və «1922-ci ilə qədər bu firma həmin kitabın inhisar nəşiri olaraq qalır»⁸. Görkəmli vazehşünas-tədqiqatçı Ə. Səidzadənin etibarlı alman mənbələri əsasında tərtib etdiyi cədvəldən aydın olur ki, «Mirzə Şəfinin nəğmələri» kitabı 1863-cü ilə qədər, ümumiyyətlə 12 dəfə çap olunduğu halda, təkcə 1865-ci ildə 6 dəfə nəşr edilmiş, 1870-ci ildən sonra isə nəşrlərin və tirajın miqyası daha da genişlənmiş, təxminən hər ildə 6-7 dəfə çap olunmuşdur⁹.

Bu mərhələdə Bodenştedt hələ Şərq dili müəlliminin şairliyini, bədii istedadını danmır, onu ehtiramla xatırlayırdı. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Vazehlə Bodenştedtin tanışlığının birinci mərhələsində onların münasibətləri qarşılıqlı surətdə davam etmiş, «gəncəli mütəfəkkir» bir tərəfdən öz şagirdinə fars və Azərbaycan dillərini öyrətmiş, ona

Şərq poeziyasının hikmət və incəliklərini aşlamış, o biri tərəfdən isə Bodenştedtin köməkliyi ilə Avropa ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığına bələd olmuşdur. Bu barədə Bodenştedt «Şərqdə min bir gün» əsərində yazır: «Dərs qurtarıqdan sonra Mirzə Şəfini alman şairlərindən Höte, Heyne və Şillerin, ingilis yazıçılarından Tomas Mor və Bayronun əsərləri ilə tanış edədim. Bayron onun daha artıq xoşuna gəlirdi; Mirzə onları təfsirsiz başa düşərdi»¹⁰.

Lakin XIX əsrin 60-cı illərində «hədsiz dərəcədə təkbürlülük azarına mübtəla olmuş»¹¹, «müstəqil şair kimi bəxti gətirməyən»¹² Bodenştedt öz müəlliminin əsərlərinin böyük, heyratəmiz bir şöhrət qazandığını görüb riyakarlığa üz qoyur. O, 1874-cü ildə Berlində Alman Ədəbiyyatı Cəmiyyətinin nəşriyyatında çap etdirdiyi «Mirzə Şəfinin irsindən. Fridrix Bodenştedtin proloqu və əlavə izahı ilə» adlı kitaba yazdığı «Sözardı»nda: – «Mirzə Şəfinin şərqiləri tərcümə deyil, yaradılması üçün yalnız mənə borclu olan şeirlərdir» – deyə açıq şəkildə Vazehin müəllifliyini danaraq, özünü Mirzə Şəfi adı ilə çap olunmuş kitabların müəllifi elan edir. Beləliklə, «Bodenştedtin Vazehə xəyanət mərhələsi»¹³ başlanır. Bu mərhələdə o, müəllimi Mirzə Şəfinin bədii istedadını inkar edir, onun adına çap olunmuş əsərlərin hamısının özü tərəfindən yazıldığını, Mirzə Şəfi sözünün isə zərəfatyana uydurulmuş bir ad olduğunu söyləyir.

Bu bəyanat o dövrün ədəbi fikrində qüvvətli əks-səda doğurur. Doğrudanmı «Nəğmələr» Bodenştedtindir? Axı, onun öz yaradıcılığı, şeirləri və pyesləri ədəbi tənqid tərəfindən həmişə narazılıqla qarşılır, orijinallıqdan uzaq olan mənzumələri təqlid adlandırılırdı. «Bodenştedt, yoxsa Mirzə Şəfi» marağı az qala bütün Avropanı gəzməyə başlayır. «Nəğmələr»in həqiqi müəllifinin kimliyi məsələsi XIX əsrin sonlarından başlayaraq təkcə Almaniya da yox, oradan uzaqdakı oxucuların da marağını artırırdı. «Russkaya stari-

na» jurnalının redaktoru M.Y.Semyevski 1866-cı ildə Visabdendə olarkən bu münasibətlə Bodenştedtin yanına getmiş, ondan Mirzə Şəfi haqqında soruşmuşdu¹⁴. 1850-ci illərdə alman şərqşünası A.Berje «Nəğmələr»i oxuduqdan sonra yaxından tanışlıq üçün Tiflisdə Mirzə Şəfini axtarmışdı¹⁵. 60-cı illərin lap əvvəlində Bodenştedtin köhnə məktəb yoldaşı, misirşünas-alim Q.Bruşq Vazehin dəfn olunduğu yeri görmək üçün Tiflisə gəlmişdi¹⁶. Nəhayət, 1912-ci ildə parisli professor F.Makler Tiflisdə yaşayan erməni dramaturqu Q.Sundukyana məktub yazaraq, orada Mirzə Şəfi adlı şairin olub-olmaması haqqında məlumat verməyi xahiş etmişdi¹⁷.

Çox təəssüf ki, bu axtarışların nəticələri heç də Vazehin xeyrinə olmur. Maraqlananlardan biri şairin bədii istedadını inkar edir, digəri Bodenştedtin uydurma söhbətlərinə inanır, üçüncüsü də ədəbiyyatla qətiyyənlə əlaqəsi olmayan təsadüfi adamlardan (məsələn, Şmidt adlı bir əcazçıdan) «məlumat toplayıb», Mirzə Şəfi adlı şairin olmadığını söyləyir. Q.Sundukyana isə Parisə cavab yazmaq üçün ömrü vəfa eləmir¹⁸.

Buna baxmayaraq Bodenştedtin riyakarlığı öz cazibədarlığını uzun müddət qoruya bilməmiş, XIX əsrin sonlarında xristian ədəbiyyatı tarixçilərindən F.Roymund, V.Lidemann, F.Kirxner və başqaları «Nəğmələr»in forma və məzmunca alman poeziyasından və ümumiyyətlə, Avropa bədii təfəkküründən uzaq olduğunu göstərmiş, bu şeirləri Almaniyanın sosial-siyasi həyatında baş verən hadisələrlə əlaqələndirməkdə Bodenştedti və onun həmfikirilərini ciddi tənqid etmişlər¹⁹. Ədəbiyyatşünas R.Koeniq isə «Nəğmələr»dən bəhs edərək yazmışdır: «Bodenştedt Tiflisdə filosof Mirzə Şəfinin rəhbərliyi altında tatar (Azərbaycan – Z.Ə.), fars dillərini öyrənir və müəllimindən eşidib öyrəndiyi fars şeirlərini tərcümə edirdi. Şərq poeziyasının yüksək zövqünü özünükü hesab edib nəzmə çəkdiyi xoşagələnlər nəğmələrin əti, qanı bizim xalqın (yəni almanların – Z.Ə.) deyildir»²⁰.

Lakin o zaman Visabdendə yaşayan Bodenştedt belə tənqidi mülahizələrə əhəmiyyət verməyərək ömrünün axırına qədər «Mirzə Şəfinin nəğmələri» və «Mirzə Şəfinin irsindən» kitablarındakı şeirlərin tərcümə olduğunu etiraf etmədi. Əksinə o, «Mirzə Şəfinin irsindən» kitabının 1866-cı il nəşrinə yazdığı izahatda təkidlə qeyd edirdi ki, «yalnız materialı ona Tiflisdə onun tatar (Azərbaycan – Z.Ə.) və fars dili müəllimi alim-mütəfəkkir Mirzə Şəfi vermiş, buna görə məcmuəni onun adı ilə adlandırmışdır; bu nəğmələrin kompozisiyası isə Bodenştedtin öz qələminə məxsusdur»²¹.

Beləliklə, «Mirzə Şəfinin nəğmələri»ndə toplanan şeirlərin hamısı mütərcimin kitablarına daxil edilərək, onun orijinal əsəri kimi təqdim olunmağa başlayır. Bu hal hələ də davam edir. Xüsusilə 1930-cu ildə «miskin faşist alimi Kurt Zundermeyer» (M.Rəfili) «Fridrix Bodenştedt və Mirzə Şəfinin nəğmələri» mövzusunda yazdığı doktorluq dissertasiyasında «Nəğmələr»in Bodenştedtdə məxsus olduğunu qəti şəkildə söyləyir və alman ədəbi-elmi ictimaiyyəti də onun bu qənaəti ilə razılaşır. Lakin Azərbaycan alimlərinin qazandıqları son nailiyyətlər, xüsusilə Vazehin görkəmli axundovşünas-alim, professor Həmid Məmmədžadənin tapdığı «Şeir məcmuəsi»ndəki əsərləri alman ədəbiyyatşünaslarının öz qənaətlərində yanıtdıqlarını aydın sübut edir.

«ŞEİR MƏCMUƏSİ»NİN SƏHİFƏLƏRİNDƏ

M.Ş.Vazeh bədii yaradıcılığa gənc yaşlarında başlamış və şair kimi tez məşhurlaşmışdır. Ədəbiyyatşünas-alim Həmid Məmmədžadənin tədqiqat nəticəsində üzə çıxartdığı bir əlyazmadan¹ məlum olur ki, XIX əsrin birinci rübündə onun çoxlu şeiri, hətta poeması varmış. Tədqiqatçı «Şeir məcmuəsi» adlanan bu əlyazmanın 1821-ci ildə köçürüldüyünü müəyyənləşdirmişdir. Deməli, həmin əsərlərin yazıl-

ma tarixi daha əvvəllərə aiddir. Digər tərəfdən isə bu əsərlər naşı sənətkar qələmindən çıxmamış, H.Məmmədzaadənin qeyd etdiyinə görə, «yetkin bir şairin coşğun ilham məhsulu kimi»² yaranmışdır. Buradan isə asanlıqla aydınlaşır ki, Vazeh bədii yaradıcılığa ən gec XIX əsrin onuncu illərində, yeniyetmə çağlarında başlamış, klassik Şərq, o cümlədən Azərbaycan poeziyasının ənənələrini davam etdirərək, ilk əsərlərini həm də farsca yazmışdır.

Əlbəttə, şairin bütün əsərlərini əldə etməyincə, onun hansı şeirini gənclik illərində, hansını isə yetkinlik dövründə yazdığını dəqiq söyləmək çox çətindir. Lakin indiki şəraitdə, bircə, «Şeir məcmuəsi»nin səhifələrində qorunub qalmış əsərləri Vazeh yaradıcılığının ilk dövrünə aid etmək səhv olmaz. Çünki yaranma tarixi dəqiq bilinməsə də, başqa əsərlərindən fərqli olaraq, onların yazıya alınma tarixi dəqiq məlumdur. İkinci tərəfdən isə şairin yaradıcılığından əldə olan digər nümunələrin məzmunu və poetikası onların daha kamil bir şairin qələmindən çıxdığını soraq verir.

XIX əsrin A.Bakıxanov, Q.Zakir, Ə.Qaracadaği, K.Fateh, M.Arif və b. istedadlı şairləri kimi Vazeh də ədəbi yaradıcılığa klassik Şərq poeziyasının təsiri ilə başlamış, ilk əsərlərini məşhur Azərbaycan şairi M.Füzulinin yaradıcılığından bəhrələnərək yazmışdır. Bu təsadüfi deyildir.

XVII-XVIII əsrlərdə olduğu kimi, XIX əsrin əvvəllərində də bədii-poetik fikirdə «Füzuli tilsimi» hökm sürür, əsas aparıcı istiqaməti təşkil edirdi. Daha doğrusu, bu dövrün ədəbi düşüncəsində sənətin «Füzuli yüksəkliyi» əlçatmaz zirvə sayılır, şairlər füzuliyana yazmaqla bu zirvəyə ucalmağa səy göstərirdilər. B.Meylax A.S.Puşkinin rus lirikasına təsirindən bəhs edərək yazır: «Aydındır ki, Puşkin ənənələrini davam etdirmək heç də onun poeziyasının məzmunu və formasının mexaniki surətdə üzünü köçürmək demək deyildir... Puşkini həqiqi surətdə davam etdirənlər həyatın tələbi ardınca gedənlər və davamçı olmaqla bərabər,

eyni zamanda novator şairlərdir»³.

Azərbaycan ədəbiyyatında Məsihi, Qövsü, Saib, Vaqif, Vidadi, Zakir kimi Vazeh də Füzuli ənənələrindən müstəqil, yaradıcı surətdə istifadə edən, yaşadığı dövrün tələbi ilə gedərək, ədəbi-tarixi inkişafda öz yeni bədii xüsusiyyətləri ilə əhəmiyyətli mövqe qazanan bir sənətkardır. O, dahi sələfindən sənətkarlıqla, «ürək qanı ilə» yazmağı, ictimai həyata, cəmiyyətə fəal müdaxilə etməyi, real gerçəklikdə baş verən hadisələri ümumiləşdirərək sənətkar süzgəcindən keçirməyi, xalqın istək və arzularından, sevinc və kədərindən yazmağı öyrənmişdir.

Belə ədəbi bəhrələnmə Vazehin yaradıcılığının ilk dövrünə aid əsərlərdə, xüsusən məhəbbət mövzusunda yazdığı qəzəllərində daha aydın şəkildə görünür. Professor M.Qu-luzadə Füzuli lirikasının Şərq ölkələrinin ədəbi-tarixi inkişafına təsir dairəsindən bəhs edərək yazır: «Böyük sənətkar məhəbbəti fərdi, intim bir hiss kimi deyil, insanın azadlıq və səadət arzularının ifadəsi kimi dərin ictimai-fəlsəfi məzmununda tərənnüm etmiş, şeiri xalqa, ictimai varlığa yaxınlaşdırmaqla bərabər, onu ideya cəhətdən zənginləşdirmiş, həyatın müəyyən cəhətlərini göstərən, xalqa xitab edən təsirli, mənəvi silaha çevirmişdir»⁴.

Üşşaqə degil qeydi-ələiq layiq
Hərgiz qəmi-ruzigar çəkməz aşiq.
Qeydi-gəmi-ruzigar bir illətdir,
Ol illətə eşqdir təbib-i-haziq⁵

– deyən Füzuli kimi Vazeh də həqiqi eşqi, təmiz məhəbbəti, yüksək qiymətləndirir, eşqə məkan olan könülləri xoş, eşqə həyan olan fikirləri düzgün, əbədi sayır. Məhəbbətin dərdini, sevginin qəmini duya bilməyən, eşqdən xali ürəkləri şair susuz çeşməyə bənzədir:

Xoş olsun ol könül, eşqə məkandır,
Var olsun ol fikir eşqə həyandır.
Susuz çeşməyə bənzər ol ürək kim,
Nə eşqin dərđini, nə qəm duyandır⁶.

«Şeir məcmuəsi»ndə qorunub saxlanmış qəzəl və təkbeytlərdə təsvir olunan lirik «mən» təmiz sevgini, həqiqi məhəbbəti hər şeydən uca, yüksək tutan, sevgilisinin bir baxışına iki dünyanı bəxş edən qorxmaz və sadıq bir aşıqdır. O, məhəbbətin mənasını, sevinc və izzirablarını dərindən duyduğuna görə «öz eşqiylə rüsvayi-cahan» olmağı heç də həqarət saymır, əksinə, «rüsvay gərək həmişə aşiq» – deyən Füzuli qəhrəmanı kimi o da:

Məhəbbət əhlinə bu kafidir kim,
Öz eşqiylə o, rüsvayi-cahandır⁷ – deyir.

Vazehin eşqi özünə ürfan sayan lirik qəhrəmanı – aşiq məhəbbət dünyasının padşahıdır. Onun tacı-ah, xətti-göz yaşları, ordusu-dərd, ölkəsi isə qəmlərdir. Bu cür aləmdə sultanlıq edən lirik qəhrəman eyni zamanda sevgilisinin məhəbbətinin quludur. Məşuqəsinin ataslı çöhrəsi onun cismini yandırır, göz yaşlarını axıdır, lakin başqalarından fərqli olaraq, eşqin alovlarında yanan bu aşiq nalə və əfqan tənmmir. Bilir ki, bu əzablar əsl həyat, yaşamaq əlamətləridir.

Romantik hisslərlə yaşayan aşiqin qəlbində bir-birinə qarşı durmuş iki qüvvətli duyğu: sevinc və kədər duyğuları birləşmişdir. Bir tərəfdən o, fənaya uğramasından qətiyyənlən qorxmur, ürəyində gəzdirdiyi məhəbbətin gücünə inanır, çəkdiyi əziyyətlərin ağır və dözülməzliyinə baxmayaraq, heç vaxt məhv olmayacağına, tezliklə vüsala çatacağına ümid bəsləyir, ikinci tərəfdən isə «o yarın zülfü ruyindən ümid gözləmə» – deyər qəmlənir, bədbinliyə qapılır:

Gəl ey canım ki, hicrində dodağa çatdı bu canım,
Dodağın qoy dodağıma, özün al canı, cananım.

Sənin ataslı çöhrəndən iki xislət doğub məndə:
Gözüm ağlar, özüm yannam, inan, ey çeşmi-məstanım.

Xoşam, qəmlə sevinc tutsa əgər dünyanı hər yandan
Nə onla, nə bununlayam, mənim eşq oldu ürfanım.

Tacım ah, göz yaşım xətt, leşkərim dərddir, qənim ölkəm.
Mən eşqə sultan olsam da, sənin eşqində sultanım.

Fənaya uğrasam da bil, fəqət məhv olmaram, canan,
Bu müşkül hikməti özgə təbibdən sorma, loğmanım.

O yarın zülfü ruyindən sənlə ümid gözləmə, Vazeh,
Tutarsan Çinü Macini əlində vardır imkanın⁸.

Lakin şairin lirik qəhrəmanı belə ikili hisslərlə yaşasa da, axıra qədər məhəbbətinə dönük çıxmır, öz dərđlərinə yalnız sevgilisinin vəslini dərman, xəstəliyinə əlac sayır:

Nigarım, vaxt gəlib çatdı, bu xəstə aşiqi yad et,
Mən eylə xəstəyəm, ancaq sənin vəslində dərmanım.

Lirik qəhrəmanın mənəvi-əxlaqi dünyası, həyata ziddiyyətli baxışı Vazehin «Şeir məcmuəsi»ndəki təkbeytlərindən də görünür. Onların birincisində deyilir:

Çü səhrayə-Xötən şod səhn-e xater, del təpidən kərd
Məgər bade-səba əz sahətə-deldar miayəd?

(Könül evi Çin səhrası kimi olub, ürək çırpınmağa başladı.
Badi-səba məgər dildarın olduğu yerdən əsir?)⁹

Göründüyü kimi, burada sevinc əhval-ruhiyyəsi, məşuqə ilə görüşdən alınacaq məmnunluğun və nikbinliyin incə ladları duyulur. Bunun əksinə olaraq, ikinci beytdə bədbinlik, hicran dərдинə dözə bilməyən, onun zəhərinin əlindən ölüm gözləyən aşiqin həyatdan küskünlüyü təsvir olunur:

Ba entezare-hələkəm çü zəhre-hecr konəd,
Dəgər çe sud dəhd avəri əgər teryak.

(Hicran zəhərinin əlindən ölüm gözləyirəm, Tiryək gətir-sən də, fayda verməyəcəkdir)¹⁰

M.Ş.Vazehin poetik yaradıcılığının ilk dövrünə aid əsərlər içərisində «Şeir məcmuəsi»ndəki məsnəvi xüsusi yer tutur. Orijinalda adını oxumaq mümkün olmadığı üçün H.Məmməd zadə məzmununa uyğun olaraq onu «Məktubun intizarında» adlandırmışdır.

Lirik üslubda yazılmış bu əsər sevgilisindən ayrı düşüb onun intizarında qalan aşiqin təsvirinə həsr olunmuşdur. Dərin məhəbbətlə, alovlu qəlblə sevən bu aşiq özündən uzaqda olan «gözəllərin gözəli, mehriban» məşuqəsinin hicrinə dözə bilmir, onun həsrətindən kövrəkləşir, dərd-qəmi getdikcə çoxalır və göz yaşları «gürşad yağışı tək» axır. İnsanlar arasında özünə bir «həməsrar» və «qəmxar» tapa bilməyən aşiq dərdlərini sevgilisinə çatdırmaq üçün göz yaşlarına müraciət edir:

Mənim göz yaşlarım, himmət edin siz,
Yarın məskəninə axıb gedin siz.
Ayağına düşüb nazlı nigarın
Yetirin ərzini bu biqərarın.
Ürəyim parçalanmış qəm əlindən,
Məgər zülfü əsir sübhün yelindən?
Hardan bir qafilə gəlsə qərsiz,
Sürünnəm mən, sürünnəm ixtiyarsız.
Bu xəstə qəlbimin ahı, nəvası,

Olar ol qafilənin zəng sədası.
Arayar, varmı yarım bir nişanı?
Arayar ol yeniyetmə cəvanı!¹¹

Orta əsr Azərbaycan sənətkarlarının əsərlərində təsvir olunan aşiq surətləri kimi «Məktubun intizarında» məsnəvisinin lirik qəhrəmanı da çəkdiyi iztirabları ictimai həyatdakı haqsızlıqla, qeyri-bərabərlik və zamanənin cövrü cəfası ilə əlaqələndirir:

Haray, ey çərx əlindən nə edərsən?!
Bu könlümü hər an dərldə didərsən.
Mənə min dərdi verdin, yoxdu dərman,
Bir anlıq vəsl üçün bu qədri hicran?
Neçə min sinəyə dağlar çəkibsən,
Usanmazsan, məgər bu coridən* sən?!¹²

Belə zamanədə yaşayan aşiq həyatda gücsüzlüyünü görərkən «Nə olardı, məhəbbət olmayaydı! Olurdu, kaş bu möhnət olmayaydı!» qənaətinə gəlir. Əlbəttə, bu qənaət onun mübarizliyindən yox, «Üzünü görməyə yox əldə imkan, Nə də gül dərmədim vəslin bağından» misralarından da göründüyü kimi, imkansızlıqdan yaranmışdı. Ona görə də Vazehin qəhrəmanı haqqında deyilən «Aşiq... min dərd verib bir dərman göstərməyən, bir anlıq vəsal müqabilində yüz hicran yaradan, dövrəyə qarşı üsyan qaldırır» (H.Məmməd zadə), «hicran dərдинə dözə bilməyən aşiq dövrəyə qarşı üsyana keçir» (F.Qasımzadə) fikirləri mübahisəli görünür.

Xətai, Füzuli, Saib və b. orta əsr şairlərinin ən fəal romantik qəhrəmanları kimi, Vazehin də Aşiqi etirazçı surətdir. O, sevgilisinə qarşı sədaqətindən, məhəbbət yolunda etibar və dəyanətindən nə qədər odlu bir dillə danışaraq, ürəkdə olan dərd və məlalı dağıtmaqdan ötrü bir əhli-dilin

* Cori – zülm, cəfa

olmadığından şikayətlənsə də, «dövrəyə qarşı üsyan» məramı onun mənəvi idealından uzaqdır. Əhatə olunduğu mühitdə vəsfi-halını deməyə bir mərhəm tapmayanda Aşiq «məhnətkeş insana ən yaxşı həmdəm» saydığı badi-səbaya üz tutur, ona yalvarır ki, məşuqəsindən xəbər gətirsin:

Ey ənbər qoxulu sübhün küləyi,
Xəbər gətir, sevindir bu ürəyi.
Mənim bu halıma rəhm eyləyib sən,
Tükənməz dərdimə imdad edəsən.
Gedib sən yanına ol zülmkarın
Yetir peymanına aşiqi-zarın.
Onun vüsalına yetən zamanda
Tələsmə halımı şərhü bəyanda.
Əvvəlcə başına dolan onun sən,
Mənim əvəzimdə öp gözlərindən...¹³

Aşiqin göz yaşlarına və səhər küləyinə belə müraciətləri XVI əsrdə yaşayıb-yaratmış Azərbaycan klassiki Şah İsmayıl Xətəinin məşhur «Dəhnamə» əsərinin qəhrəmanını xatırladır. Lakin Xətəinin Aşiqindən fərqli olaraq Vazehin qəhrəmanı həmişə lirik planda və yığcam şəraitdə təsvir olunur. Burada geniş və ətraflı təfərrüatlara yer verilmir. Bundan başqa Xətəinin qəhrəmanı xarakterinin qüvvətli olması ilə də Vazehin qəhrəmanından seçilir. O, məşuqəsinə qovuşmaq üçün müəyyən fəaliyyət göstərdiyi, səbir və təmkinlə hərəkət etdiyi halda, Vazehin Aşiqi ayrılığa uzun müddət dözümlü gətirə bilmir, insanlardan uzaqlaşmış Məcnun kimi səhraya qaçmaq istəyir.

«Məktubun intizarında» məsnəvisində təsvir olunan ikinci surət Məşuqədir. O, xəstə ürəklərə «munisü dərman», «gözəllərin gözəli», «xoşəndam», «xoşiqbal», ucaboylu, mehriban, məlahətli bir gözəldir. Xarici görkəmi ilə «fəxri-dövrən» olan Məşuqə daxili-mənəvi cəhətdən də vəfalı və

sədaqətlidir. Aşiqə göndərdiyi məktubda o, sevgilisini səbirli və dözümlü olmağa, ümidlə yaşamağa çağırır:

«Qoy üzün dönməsin cövrü-fəraqdan
Hicrimdə əl üzmə sən iştiaqdan.
Hələ əskilməmiş mehri yanımda,
Sevdan başımdadır, zövqün canımda.
Səni unutmaram, fikrim bu olmuş,
Nə vaxt ollam o yarım ilə həmağuş.
Bütün eşq əhlinə bu bir məramdır.
Naümidlik məşuqlərə haramdır...»¹⁴

Məsnəvi bədii quruluş, süjet və kompozisiya baxımından yeni və orijinaldır. Klassik məsnəvilərdən fərqli olaraq, bu əsərdə nət, münəcat, ithaf və s. ənənəvi girişlər yoxdur. Məsnəvi sevgilinin təsviri ilə başlanır. Şair onu zahiri və mənəvi-əxlaqi gözəllikdə bərabəri olmayan bir insan: «məhəbbət bağının sərvirəvanı», «zamanın ən seçilmiş novcəvanı» kimi təqdim edir:

Məhəbbət bağının sərvirəvanı,
Mələhət bağının tazə fidanı,
Ucaboylular icrə fəxri-dövrən,
Şikəstə qəlblərə munisü dərman
Zamanın ən seçilmiş novcəvanı,
Gözəllərin gözəli, mehribanı,
Şəfəqdə, mehdidə göylərdə bir ay,
Vəfada, əhdidə yoxdur sənə tay.
Xoşəndamsan, xoşiqbal, xoşəməlsən,
Zəmanə görməmiş nazlı gözəlsən!¹⁵

Sonra aşiq: – İlahi, sən uzaq et bədnəzərdən, Yanında bədnəzər düşsün kəsərdən – deyər sevgilisinin yaman gözdən uzaq, xoşbəxt və qayğısız, «tazə qönçətək» daima ətirli və şux qalmasını arzulayır. Bundan sonra hicran dərdinə dözə

bilməyən Aşiqin «ərzi-halının» təsviri verilir. Məşuqəsinin fərağından gözləri qanlı yaşla dolan Aşiq gah sevgilisinin «cəfavü möhnətindən» və sitəmindən, gah da özünün nəkam taleyindən acı-acı şikayətlənir. Daha sonra Aşiqin səba yelinə müraciəti, ayrılığın əzabına dözə bilməyib Məcnun kimi səhraya qaçmaq istəməsi, nəhayət, məktub gətirən qasidin görünməsi, onun gətirdiyi məktubun təsviri və məzmunu söylənir. Məsnəvi məşuqəsinin məktubundakı sözlərdən şadlanan aşiqin sahiyə müraciəti, «kürəkdə pas tutan» dərdlərini silmək üçün ondan «bir cami-gülgün» istəməsilə sona yetir.

Əsərdə təsvir olunan əhvalatların hamısı birinci şəxsin – Aşiqin dilindən söylənir. Məhəbbət mövzusunda yazılmış bu əsərdə şair yalnız aşiqlə məşuqun macərələrini təsvir etməklə məhdudlaşmayaraq, ictimai motivlərə də müəyyən yer vermiş, uyğun məqamlarda «oturmuş qan içində min-min insan», «ilahi, kimsəni salma bu hala» və s. belə misralar işlədərək, «bir anlıq vəsl üçün» qədərsiz hicran bəxş eləyən zəmanədən narazılığını bildirmişdir.

Fars dilində yazılmış «Məktubun intizarında» məsnəvisində şair Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatındakı fikirlərdən faydalanmış, öz yaradıcılığına uyğun şəkildə onlardan sənətkarlıqla istifadə etmişdir. Məsələn, şairin «Nə olardı məhəbbət olmayaydı! Olurdu, kaş bu möhnət olmayaydı» – misraları məşhur xalq bayatısını xatırladır:

Qızıl gül olmayaydı,
Saralıb solmayaydı,
Ölüm Allah əmridi,
Ayrılıq olmayaydı.

DAHA BİR QƏZƏL

1960-cı illərdə Vazeh şeirlərinin orijinallarından digər bir nümunəni ədəbiyyatşünas Cənnət Nağıyeva üzə çıxarmışdır.¹ Fars dilində yazılmış həmin qəzəlin tapıldığı yer, mənbə və əlyazmanın katibi haqqında qısa məlumat verən tədqiqatçı onun fotosuratını da çap etdirmişdir. «Hər ca ke beşnəvəm ziccəmaləş mikayəti» misrası ilə başlanan bu qəzəl 7 beytdən ibarətdir:

Hər ca ke beşnəvəm ziccəmaləş mikayəti
Əz dastane-eşq bər arəm rəvayəti.

Gəh əz vəfaye-yar və gəhi əz cəfaye-hecr
Del dər duaye-ust və zəban dər şəkayəti

Mibord imtedade fəraqət ze xaterəş
Yaran, rəhməti və rəfiqan, enayəti.

Qafel zi səve eşq mərə tənə mikonəd
Ari, nə xande əz xəte-roxsarəş ayəti

Əfqan ke, əz təbib nədarəd səri əlac
Dərda ke, dərde-eşq rəsidi be dayəti

Qoftəm hədisə-zülf bebadı-səhər beqoft
Sədaye-zülf nədarəd nəhayəti

Vazeh be arizuye-veyl əz dino del qozəşt
Ba heç kəs nədarəd mehro kenayəti²

Tərcüməsi:

Onun üzündən harada bir hekayət eşitsəm,
Eşq dastanından bir rəvayət çıxararam.

Gah yarın vəfasından, gah ayrılığın cəfasından
Könül onun duasında və dil şikayətdədir.

Mənim uzun ayrılığımı öz xatirindən aparır,
Ey dostlar, rəhm edin, ey yoldaşlar, mənə qayğı göstərin.

Qafil eşq ucundan mənə tənə edir
Bəli, üzünün xəttindən bir ayə də oxumayıb.

Fəqan olsun ki, buna təbibdən əlac yoxdur,
Dərddir ki, eşq dərdi sona çatmışdır.

Onun hədisinin hekayətini səhər yelinə dedim.
O dedi: – Saçın sevdası sonsuzdur.

Vazeh onun arzusu ilə din və könlündən keçdi
Heç kimsə ilə mehri və kini yoxdur.

Məhəbbət mövzusunda yazılmış bu qəzəl Aşiqin ayrılıqdan doğan həyəcanlarını, daxili narahatlığını və dərdlərini əks etdirən lirik monoloqdur. Başqa şeirlərində olduğu kimi, bu qəzəlin də mayasında həm klassik poeziyadan, həm də xalq bədii düşüncəsindən süzülüb gələn redumentlər vardır. Xüsusilə, «Dərddir ki, eşq dərdi sona çatmışdır» misrası Azərbaycan klassik şeirinin eşq dərmini var-dövlət, hətta tac hesab edən lirik qəhrəmanını xatırladır. Bütün bunlar təsdiq edir ki, Mirzə Şəfi Vazeh bədii yaradıcılığının ilk dövründən Azərbaycan klassik poeziyası və milli folklor ənənələri əsasında yetişən bir şair-sənətkar olmuşdur. Bu mühüm əlamət onun müxtəlif dillərə tərcümə olunub xarici ölkələrdə çap olunan əsərlərində də aydın duyulur.

SƏYYAR NƏĞMƏLƏR

1851-ci ildə ilk dəfə Berlində alman dilində nəşr edildikdən sonra «Nəğmələr»in səyyar ömrü başlanmış, onun şöhrəti mədəni Avropanın hüduqlarını aşaraq, dünyanın bir çox dillərinə, o cümlədən ingilis, fransız, italyan, flamand, çex, macar, İsveç, Norveç, Holland, Danimarka, polyak, rumın və qədim yəhudi dillərinə tərcümə edilib nəşr olunmuşdur. Əvvəllər Azərbaycan şairi Mirzə Şəfinin, sonralar isə F.Bodenştedtin orijinal yaradıcılığının məhsulu kimi təqdim olunan bu əsərlərin ideya estetik məzmunu və bədii sənətkarlıq xüsusiyyətləri o zamanın bir sıra görkəmli şəxsiyyətlərinin, xüsusilə sənət adamlarının diqqətindən yayınmamış, alman bəstəkarı Emil Pol «Nəğmələr» əsasında «Mirzə Şəfinin şərqi» adlı operetta yazmış, gənc bəstəkar Luiz Rot bu əsərə musiqi bəstələmişdir¹. XIX əsrin 70-ci illərində «Nəğmələr»in macar dilinə tərcüməsini oxuyan böyük macar şairi Dyula Revitski Azərbaycan şairinin xatirəsinə lirik bir şeir həsr etmiş, bu şeir 1878-ci ildə çapdan çıxmışdır². Həmin əsrin 80-ci illərində bolqar şairi Petko Slavekov Vazehin şeirlərini serb dilindən bolqarcaya çevirmiş, onun təsiri ilə bir çox şeirlər yazmışdır³.

«Nəğmələr» Rusiyada da geniş yayılmış və şöhrət qazanmışdır. V.İ.Leninin adını «zülüm və istismarın əyilməz düşmənləri» sırasında çəkdiyi, böyük rus inqilabçı demokratları N.Q.Çernişevski, A.İ.Gertsen və N.P.Oqaryovun yaxın dostu və məsləkdaşı, «rusların fikrində zəlzələ yaratmış» (P.Bıçkov) «Qadınlar, onların tərbiyəsi, ailədə və cəmiyyətdə yeri», «Qadınlar universitetdə» kimi məqalələrin müəllifi olan istedadlı rus şairi M.L.Mixaylov XIX əsrin ortalarında M.Ş.Vazehin «Tulla gəl çadranı...», 60-cı illərin başlanğıcında isə «Bir zəhmətkeş arı kimi» adlı iki şeirini tərcümə edərək, əvvəl «Sovremennik» və «Russkoye slovo» jurnallarında, sonra da 1862-ci ildə Berlində çıxan

«M.L.Mixaylovun şeirləri» kitabında dərc etdirmişdir⁴. XIX əsrin 70-ci illərində başqa bir rus şairi – V.Markov «Nəğmələr»dən bəzi nümunələri rus dilinə çevirərək «Вестник Европы» jurnalında verir⁵. Sonralar, o, tərcümələrinin sayını artıraraq «Görüş» kitabında dərc etdirir⁶.

Azadlıq ruhlu şeirlərin tərcüməsinə daha artıq fikir verən M.L.Mixaylovdan fərqli olaraq, V.Markov əsasən «bu nəğmələr haqqında ən dolğun məlumat verən səciyyəvi şeirləri» seçmiş, həm mövzu, həm də bədii forma baxımından rəngarəng olan «Züleyxa», «Hafizənin rəqsi», «Xalq içində vardır belə bir məsəl», «Bir gün sarayında göstərib hörmət», «İki rəqib», «Böyük şəhərə gəldim» və s. şeirləri⁷ tərcümə etməklə oxucularda «Nəğmələr» haqqında dolğun təsəvvür yaratmışdı. Mütərcim tərcümə etdiyi əsərlərin yüksək bədii məziyyətindən bəhs edərək yazırdı: «Bu parçalarda müəllifin ruh yüksəkliyi, həyata ayıq, şən baxışı ifadə olunmuşdur. Lakin buradan müəllifin müasir həyatın qarənliq, xəstə cəhətlərinə laqeyd yanaşması düşünülməməlidir; əksinə, o, bunları kifayət qədər duyur və öz şeirlərində əks etdirir, onun şeirlərində möhkəm və parlaq bir ruh yüksəkliyi hakimdir»⁷.

XIX əsrin yetmişinci illərində Vazeh yaradıcılığına maraq göstərən jurnallardan biri də 1873-cü ildən öz nəşrini Moskvada davam etdirən* «Budulnik» olmuşdur. Səhifələrində Q.N.Julyev, D.D.Minayev, L.İ.Palmin kimi demokratik fikirli satirik şairlərin, habelə A.İ.Levitov kimi yazıçıların yaradıcılığına geniş yer ayıran bu həftəlik jurnal 1878-ci il nömrələrindən birində «Mirzə Şəfinin nəğmələri»ndən bəzi nümunələr çap etmişdi.** Onları rus dilinə çevirən şəxsiyyəti haqqında hələlik ətraflı məlumat öyrənə bil-

* Bu şeirlərin bəzilərinin adı onların birinci misrasından götürülmüşdür.

* «Budulnik» 1865-1871-ci illərdə Peterburqda çıxmışdır.

** Бах: «Budulnik», 1878, №32, s.453; 1879, №28.

mədiyimiz F.Kaluqin idi.

XIX əsrin 80-ci illərində «Mirzə Şəfinin nəğmələri» Rusiyada daha geniş yayılır. N.E.Eyfert tərəfindən tam şəkildə tərcümə olunan «Nəğmələr» 1880-ci ildə «Песни Мирзы-Шафи с прологом Фридриха Боленштедта» adı ilə Moskvada çap edilir. Bu kitab öz həcmi və əhatə etdiyi şeirlərin miqdarı etibarilə daha geniş olsa da, şairin Almaniyada çap olunmuş əsərlərinin hamısını əhatə etmirdi. Nəğmələrin dərin sosial məzmununu başa düşən çar senzoru İ.F.Raxmaninov N.Eyfertin çapa təqdim etdiyi kitabı nəzərdən keçirərək oradakı «xalis maddi, dünyəvi işrəti tərənnüm edən və dinin vəd etdiyi səmavi nemətlərə qarşı çevrilən», «müəllifin hökumətə qarşı kəskin tənqidi və satirik baxışını göstərən» şeirlərin çap olunmasına icazə verməkdən ötrü «çətin bir vəziyyətdə» qaldığını bildirərək yazırdı: «Müəllif dini məsələlərə çox yüngülcəsinə yanaşır, Allahın behişt və cəhənnəminə, məscidə və zahidə gülür; gələcək həyata ümid bəsləyir ki, bunların oxucularda yaxşı əxlaqi təsir buraxacağına ümid etmək olmaz».

Bir qədər aşağıda isə senzura nümayəndəsi narahatlığını daha açıq şəkildə etiraf edirdi: «Müəllif oxucularına sübut etmək istəyir ki, insanın yeganə səadəti olan şərab, qadın və məhəbbət xatirinə hər şey unudulmalıdır. Hər halda sensor şəxsən bu mənzumələri çapa icazə vermək məsələsində son dərəcə çətin bir vəziyyətdə qalmışdır. Hökumət əleyhinə yazılan şiddətli satiralara gəlincə sensor bu mənzumələrin bizim hökumətə deyil, Şərq hakimləri əleyhinə yazıldığını nəzərə alaraq, bunların nəşrinə icazə verməyi mümkün hesab edir»⁸.

İ.F.Raxmaninovun rəyində duyulan açıq narahatlıq və həyəcan, həmçinin onun bəzi səhifələrdəki şeirləri konkret göstərməsi məntiqli surətdə təsdiq edir ki, Eyfertin tərcümə etdiyi «Mirzə Şəfinin nəğmələri» kitabı nəşr olunarkən sen-

zorun qeydləri nəzərə alınmış, narahatlıq doğuran şeirlər kitabdan çıxarılmışdır.

Özünün qeyd etdiyi kimi, N.İ.Eyfert «Nəğmələr»i rus dilinə çevirərkən ciddi çətinlik qarşısında qalmış, üç il bu əsərlərin tərcüməsi üzərində «məhəbbətlə və büsbütün» işləmiş, imkanı daxilində nə varsa, hamısını eləmişdi. Onun gərgin zəhməti sayəsində meydana gələn tərcümələri Bodenştedtin özü də bəyənmiş, bununla əlaqədar N.Eyfertə xoş sözlər söyləmiş, tərcümələri çap etdirmək üçün onu ruhlandırılmışdı. Hətta N.Eyfert kitaba yazdığı müqəddimədə qeyd edirdi ki, əgər Bodenştedtin özü bu tərcümələri bəyənməyib, mənə ruhlandırıcı sözlər deməsəydi, mən onları oxucuların mühakiməsinə verməzdim⁹.

Buna baxmayaraq, onun tərcümələri ədəbi tənqid tərəfindən təqdirə qarşılanmadı. Kitab çap olunandan az sonra Peterburqda çıxan gündəlik axşam qəzeti «Rossiya» tərcümələrin bədii cəhətdən zəif, qeyri-qənaətbəxş olduğunu göstərərək yazırdı: «Bodenştedtin nəğmələrinin* bütün incəliyi, səmimiliyi və Şərq obrazlılığı cənab Eyfertin tərcümələrində tamamilə itir və son şeirlər məlum dördlük «Quşlar ağaqlıqda yaşayır, onların cəhdi böyükdür...» kimi məzmunсуz və kobud frazalardan ibarətdir»¹⁰.

N.Eyfert müqəddimədə onun tərcümələrini Bodenştedtin təriflədiyini üçün özünə bəraət qazandırmaq istəyirdi. Lakin məqalə müəllifi qeyd edirdi ki, Bodenştedtin sözləri bu tərcümələrin yüksək bədiiliyini təsdiq edən arqument sayıla bilməz, çünki o, Rusiyada çox yaşamasına baxmayaraq, «bütün ömürlərini Rusiyada keçirən başqa həmvətənləri kimi rus dilini əsaslı surətdə öyrənməmişdi»¹¹.

Rəyçi bir də bunu irad tutub pisləyirdi ki, «cənab Eyfert

* F.Bodenştedt Vazehə xəyanət edib «Nəğmələri» öz yaradıcılığının məhsulu kimi təqdim etdikdən sonra bu əsərlər onun orijinal şeirləri kimi təqdim olunurdu.

rus dilində tam danışa bilmir və şeiriyyətdən heç nə anlamır». O, məqalənin sonunda yazırdı: «Kim Mirzə Şəfi nəğmələrinin incəliyi haqqında anlayışa malik olmaq istəyirsə, cənab Eyfertin kitabını əlinə də götürməsin, V.Markov tərəfindən tərcümə olunub «Vestnik Evropı» jurnalının 1873-cü il aprel nömrəsində və «Görüş» məcmuəsində çap olunmuş nəğmələri oxusun»¹².

Həmin il çap olunmuş başqa bir rəydə də bu tərcümələrin qeyri-poetikliyindən narazılıq ifadə olunur; məqalə müəllifi «S.V.» Eyfert tərcümələrinin qeyri-dəqiqliyinə və məzmunсуzluğuna dair uzun nümunələr göstərəndən sonra onun əməyini «əbəs yerə itirilmiş» zəhmət hesab edirdi: «Alman dilini bilməyən və buna görə Bodenştedt şeirlərinin əslilə tanış ola bilməkdən məhrum oxucular, aydındır ki, cənab Eyfertin tərcümələrində onun şeirlərinin yarısından çoxunu başa düşməyəcəklər. Bu tərcümələr əsasında onlar orijinal haqqında çox təəccüblü və tamamilə səhv məlumat alacaqlar. Tərcüməçinin əməksevərliyinə haqq qazandırmamaq mümkün deyil: lakin bizə belə gəlir ki, bu əmək əbəs yerə itirilmişdir»¹³.

«Rossiya» qəzeti kimi «Russkiy Vestnik» jurnalı da V.Markovun tərcümələrini daha qənaətbəxş və şeiriyyət baxımından məziyyətli sayırdı. Doğrudan da, V.Markov M.Ş.Vazehin şeirlərini rus dilinə daha axıcı və rəvan şəkildə tərcümə etmişdi. Alman dilindən çevrilməsinə baxmayaraq, bu tərcümələrdə Şərq poeziyasının spesifikliyini səciyyələndirən incə lirizm, səmimilik, lakoniklik və rəvanlıq aşkar duyulurdu. Məhz buna görədir ki, sonralar da N.Eyfertin tərcümələri «poetik gözəllikdən uzaq» (M.İ.Semyevski) olduğu üçün tənqidlə, V.Markov və başqa şairlərin tərcümələri isə təqdirə qarşılanırdı¹⁴.

Nəğmələrin Rusiyada geniş yayılması, onun tərcümələri barədə söylənilən fikirlər oxucuların və ədəbiyyatçıların bu sahəyə marağını artırmış, M.Ramşev «Proloq»la bir yerdə

18 şeiri rus dilinə çevirib 1887-ci ildə çap olunan «Şeirlər» kitabında vermişdi.* O da başqa həmvətənləri kimi, tərcümələrinə yazdığı müqəddimədə Bodenştedtin uydurmalarına əsaslanır, «Mirzə Şəfinin bir şəxsiyyət kimi mövcudluğuna və hətta qırxıncı illərdə ona (Bodenştedtə – Z.Ə.) Tiflisdə fars dilini öyrətməsinə baxmayaraq, heç vaxt şair olmamışdır» – deyərək alman mütərcimini həqiqi müəllif kimi təqdim edir, şeirləri isə onun yaradıcılığının ilk dövrlərinin məhsulu sayırdı¹⁵. Buna baxmayaraq nəğmələrlə bir yerdə onların həqiqi müəllifi Mirzə Şəfinin adı da bütün Rusiyanı gəzir, böyük sənətkarların diqqətini cəlb edirdi. Dahi rus yazıçısı L.N.Tolstoy 1880-ci ildə şair-tərcüməçi dostu A.Fetə göndərdiyi bir məktubunda yazırdı: «Bu günlərdə bizim ev müəllimi mənə «Mirzə Şəfinin nəğmələri» kitabını gətirdi... Orada gözəl şeylər var. Siz onlarla tanışsınız mı?»¹⁶

İstedadlı rus bəstəkarı A.Q.Rubinşteyn (1829-1894) isə nəğmələri yüksək bir aludəliklə oxumuş, öz fəlsəfi dərinliyi və melodik əlvanlığı ilə bütün dünyanı heyran qoyan məşhur «İran nəğmələri» adlı romanslar silsiləsini Azərbaycan şairinin əsərləri əsasında yazmışdır. Bəstəkarın «Dalğalı gecələr» romansını istedadlı rus müğənnisi F.Şalyapın sonsuz həvəs və məhəbbətlə ifa etmiş, musiqi ilə birlikdə mahının sözlərini də məşhurlaşdırmışdır:

Qədəhim şərab dolu al günəşin töhfəsi,
 Ürəkdə sevinc, həvəs, öpmək, qucmaq həvəsi,
 Gözlərimə saçılır gözlərinin şöləsi.
 Ah, nolaydı, nolaydı,
 Daim belə olaydı.

* Görkəmli vaxtşünas alim Ə.Səidzadə «Mirzə Şəfi Vazeh» (Bakı, 1969), monoqrafiyasında M.Ramşevin tərcümələri barədə məlumat vermədən yazır ki, N.İ.Eyfertdən sonra «Mirzə Şəfinin nəğmələri»nin rus dilinə tərcüməsi ilə Pri-baltika gimnaziyalarında qədim dilləri tədris edən İsidor Savviç Prodan məşğul olmuşdur. Göründüyü kimi, faktlar bu fikrin düzgün olduğunu təkzib edir.

Gecə düşür hər yana, ay ürkək-ürkək doğur,
 Şəfaqlar parça-parça, dalğalar yorğun-yorğun,
 Məhəbbət ulduzları zülmətdə də saçır nur.
 Ah, nolaydı, nolaydı,
 Daim belə olaydı.

Gözləyirəm yolunu, dodağımda nəğmələr,
 Gözlərini götür gəl, uçsun dünyadan kədər,
 Gəl ki, hələ gecədir, qaranlıqdır nə qədər.
 Ah, nolaydı, nolaydı,
 Daim belə olaydı,
 Daim belə olaydı.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Rusiyada Vazeh nəğmələrinə maraq yenə də güclü olmuş, ayrı-ayrı kitab və mətbuat səhifələrində onun əsərlərindən nümunələr verilmişdir. Bu dövrdə şairin məhəbbət lirikası, xüsusilə Züleyxa haqqında şeirləri daha çox diqqət mərkəzində dayanmışdır. Və maraqlı faktlardan biri budur ki, 1887-ci ildə Kiyevdə çap olunan «Xarici şairlərdən tərcümələr toplusu» kitabında dünyanın Dante, Bayron, Heyne, Jilber, A.Müsse, Şevçenko kimi qüdrətli poetik söz ustalarının əsərlərindən nümunələrlə bir sırada Vazehin də «Züleyxa» şeiri çap edilmişdir. Deməli, nəşirlər adları çəkilən şairlərlə eyni səviyyədə «Mirzə Şəfinin nəğmələri»nə də xüsusi əhəmiyyət verir, bu şeirlərin oxucular tərəfindən maraqla qarşılanacağına və qiymətləndiriləcəyinə şübhə etmirdilər.

XX əsrin əvvəllərində «Nəğmələr»dən bəzi nümunələr Tiflisdə çıxan «Qafqaz» qəzetində dərc olunmağa başlayır. 1901-ci ildə şair və jurnalist İvan-da-Mariya əxlaq mövzusunda yazılmış üç şeiri tərcümə edərək, Bodenştedtin əsərləri kimi «İllüstrirovannoe prilojenie k qazete «Kavkaz» (№41) məcmuəsində çap etdirir. 1903-cü ildə isə kim tərəfindən tərcümə edildiyi qeyd olunmadan «Pesni Mirza Şa-

fı» adı ilə iki şeir «Kavkaz»da (№111), bir şeir də «İllüstrirovannoye priloheniye»də (№4) çap olunur.

1910-cu ildə İvan-da-Mariyanın tərcümə etdiyi yeni şeirlər «Şairə» və «Bahar təranələrindən» başlığı ilə «Kavkaz»da (№30) verilir.

XIX əsrin lap sonlarında «Mirzə Şəfinin nəğmələri» Pribaltikada yaşayıb müəllimliklə məşğul olan şair İ.S.Prodanın diqqətini cəlb edir. O, V.Markov və A.Şillerin (M.Mixaylovun) tərcümələri ilə tanışlıqdan sonra onların «böyük qismini çox zəif və qeyri-dəqiq» sayaraq, nəğmələrin müəyyən hissəsini yenidən rus dilinə çevirir. Əsasən məhəbbət nəğmələrindən və müdrik fikirlərdən ibarət olan bu kitab 1903-cü ildə Yuryev (indiki Tartu) şəhərində çap olunmuşdur. Əvvəlki mütərcimlərdən fərqli olaraq İ.S.Prodan tərcümə etdiyi şeirlərin hər birinin dəqiq mənbəyini də göstərmişdir. Lakin kitaba yazdığı müqəddimədən aydın olur ki, o, N.Eyfertin tərcüməsindən xəbərsizmiş və buna görə «Nəğmələr»in rus dilinə bütöv şəkildə çevrilmədiyini fikrini söyləmişdir¹⁷. Bu nəşri səciyyələndirən cəhətlərdən biri də bu idi ki, tərcüməçi kitabın əvvəlində F.Bodenştedtin bioqrafiyası haqqında qismən ətraflı məlumat vermiş, onun adına çap olunan şeirlərin Şərqi bədii-fəlsəfi fikri ilə əlaqəli olduğunu əsaslandırmağa çalışmışdı.

1907-ci ildə N.Eyfertin tərcümələri heç bir dəyişiklik edilmədən «Mirzə Şəfi. Nəğmə və romanslar toplusu» adı ilə yenidən Moskvada çap olunur. Bundan sonra «Mirzə Şəfinin nəğmələri» xüsusi kitab kimi buraxılmamış*, bəzi məcmuələrdə tək-tək şeirlər dərc olunmuşdur¹⁸.

Rusiyada olduğu kimi, Vazehin irsi, onun xəyyaməna

* Filologiya elmləri namizədi Vaqif Arzumanov «Mirzə Şəfi litva və eston ədəbiyyatında» adlı məqaləsində İ.S.Prodanın tərcümə etdiyi «Mirzə Şəfi nəğmələri» kitabının «Estoniyada rus dilində bir neçə dəfə» nəşr edildiyini yazır (Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat dil və incəsənət seriyası, 1980, №1, s.34). Bizcə, həmin kitab bir dəfə nəşr edilmişdir.

yazılmış nikbin ruhlu şeirləri XIX əsrin sonlarından başlayaraq, Pribaltika xalqlarının, xüsusilə estonların da dərin rəğbətini qazanmış, hətta «eston ədəbiyyatçılarının diqqətini cəlb edən birinci Şərqi şairi Mirzə Şəfi Vazeh olmuşdur»¹⁹.

Azərbaycan şairinin ümumavropa şöhrəti və çoxsaylı alman nəşrləri bu şeirlərə qarşı Estoniyada da güclü maraq oyatmış, eston ədəbiyyatçıları M.Ş.Vazehin milliyətçi kimliyini dəqiq surətdə bilməsələr də, onun nikbin ruhda yazılmış incə, aşiqanə nəğmələrini aludəliklə oxumuş və tərcümə etmişlər. Rusiyada milli oyanma dövründə vətənpərvəranə şeirləri ilə şöhrət qazanan görkəmli romantik şair Pyeeter Yakobson (1854-1899) 1885-ci ildə çap olunan «Şeirlər» kitabına Vazehdən tərcümə etdiyi beş nəğməni də daxil etmişdi: «Yenə gəldi qızıl gülün dövrünü», «Qızıl gül şikayətləndi», «Günəş işığını yayıb hər yana», «O dedi: xoşbəxtlik hər kəsə nə qədər düşür», «Sevgidən məhrum olan insan həyatı». 1889-cu ildə isə XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri eston poeziyasının görkəmli yaradıcılarından olan şair Yuxan Liyv (1864-1913) Mirzə Şəfinin iki şeirini çevirərək, Azərbaycan şairinin öz imzası ilə «Sakala» qəzetində çap etdirmişdir²⁰.

Eston şairləri P.Yakobson və Y.Liyv M.Ş.Vazehin əsərlərini alman dilindən F.Bodenştedtin nəşr etdirdiyi kitablardan götürüb çevirmişdilər. İlk tərcümələr o qədər də uğurlu deyildi. S.Q.İsakov yazır ki, P.Yakobsonun tərcümələri «Xüsusi poetik ləyaqəti ilə seçilmirdi; mütərcimin üslub və texnikası hətta o zamankı tələblər və bədii kriteriyalar baxımından da aşağı», Y.Liyvin tərcümələri isə daha uğurlu idi; fikirlər nisbətən dəqiq verilmiş, üslub aydın və səlis saxlanmışdı²¹.

Əlbəttə, M.Ş.Vazeh əsərlərinin eston dilinə tərcümələri bunlarla qurtarmır. 1894-cü ildə şair və mütərcim Qustav Iys (Vulf) «Gül və bülbül» («Yenə gəldi qızıl gülün dövrü»

nı)...) şeirini çevirərək «Olevik» məcmuəsində²² çap etdirmiş, 1906-cı ildə isə tanınmış eston şairi Anna Haavanın «Dalğalar» kitabında (s.108) Vazehin «Gəl nəzər qıl, hökm ver» misrası ilə başlanan şeiri çap olunmuşdur. XX əsrin əvvəllərində şairin şeirləri Litva və Latviyada da yayılmış mətbuatda onun şəxsiyyəti və yaradıcılığı haqqında qısa məlumat verilmişdir²³.

XIX əsrdə Vazehin əsərlərindən bəzi nümunələr polyak dilinə çevrilib Polşa mətbuatında çap olunmuşdur. Ə.Səidzadənin qeydlərinə görə həmin şeirləri polyak dilinə almancadan şair Roman Zmorski çevirmiş, bu əsərlər əvvəlcə həftəlik «Dzennik literaturski» (1857, № 120) məcmuəsində, sonra isə tərcüməçinin «Poeziya» (1866) və «Orijinal və tərcümə əsərləri» (1900) kitablarında dərc edilmişdir.²⁴ XX əsrdə «Nəğmələr» Yuqoslaviya xalqları arasında geniş yayılmış, onların bəziləri serb-xorvat dilinə çevrilmişdir. Şair və ədəbiyyatşünas Matey Borun tərcümə etdiyi həmin şeirlər əvvəlcə mətbuatda çıxmış, 1953-cü ildə isə onların bir qismi sloven dilində ayrıca kitab şəklində nəşr edilmişdir.²⁵

Beləliklə, inqilabdan əvvəlki dövrlərdə (sovet dönməsinə qədər) Vazehin bədii irsi başqa Avropa ölkələrində olduğu kimi Pribaltika, Polşa və Yuqoslaviyada da yayılmış, eston, latış, Litva, polyak, sloven oxucuları və ədəbi fikri onun haqqında müəyyən məlumatla yiyələnmişlər.

* * *

Böyük Oktyabr Sosialist inqilabından sonra başqa xalqların klassik sənətkarlarının əsərləri kimi Azərbaycan şairi Vazehin də bədii yaradıcılığının rus dilinə tərcüməsi və nəşri işinə böyük qayğı və diqqətlə yanaşılmış, müxtəlif illərdə onun şeirləri çap edilmişdir. Sovet dövründə Mirzə Şəfinin əsərlərinin tərcüməsi üzərində şairlərdən V.Luqovskoy, Y.Dolmatovski, N.Qrebnev, L.Maltsev və başqaları çalışmış, onların tərcümələri ayrı-ayrı vaxtlarda Bakı,

Moskva və Leninqrad şəhərlərində nəşr olunmuşdur.

1930-cu illərdə «Azərbaycan poeziyası antologiyası» çapa hazırlanarkən görkəmli rus sovet şairləri V.Luqovskoy və Y.Dolmatovski digər Azərbaycan klassikləri kimi Vazehin də yaradıcılığından bəzi nümunələri rus dilinə çevirmiş və bu nümunələr 1939-cu ildə həmin kitabda çap olunmuşdur²⁶.

Antologiyada şairin beş şeiri verilmişdi ki, bunların üçü Azərbaycan, ikisi isə fars dilindən çevrilmişdi. Əlbəttə, Vazehin əsərlərini rus dilinə bilavasitə özləri öz poeziya dilindən çevirmək baxımından bu tərcümələr çox əhəmiyyətli idi. O da diqqətəlayiqdir ki, həm V.Luqovskoy, həm də Y.Dolmatovski tərcümə etdikləri şeirlərdə ifadə olunan bədii-estetik məzmunu rus dilində dəqiq verməyə cəhd göstərmiş, bundan ötrü müvafiq forma da tapa bilməmişlər. Bu cəhətdən «Süsəni» rədifli müxəmməsin və «Nə qədər kim fələyin sabitü səyyarəsi var» misrası ilə başlanan qəzəlin tərcüməsində uğurlu bənd və beytlər, orijinalda ifadə olunan fikirləri rus oxucusuna düzgün çatdırmaq üçün yaxşı seçilən söz və ifadələr çoxdur. Hətta Y.Dolmatovski «Süsəni» şeirinin şəkli xüsusiyyətlərini, qafiyə sistemini də saxlamağa, məzmunla formanın vəhdətinə nail olmağa çalışmışdır. O, Azərbaycan müxəmməslərinin janr xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq, birinci bəndin bütün misralarını qafiyələndirmiş, qafiyələrdən sonra isə rədif sözü vermişdir. Başqa bəndlərin qafiyə sistemini isə ümumi qayda üzrə (bbbba, vvvva və s. prinsipi) saxlamışdır. Bu poetik məziyyət şeirin son bəndində də sənətkarlıqla qorunmuşdur:

Восходит солнце каждый день, поклон тебе дарит
Ты по утрум выходишь в сад – и тополь вech дрожит
Бутоң, увидев ротик твой, от зависти горит.
Люблю тебя, гяура дочь, тот прав, кто говорит,
Что он Аллаха прочь меня взяла ты, Сусани²⁷.

Göründüyü kimi, tərcüməçi günəşin hər gün çıxan kimi gözəlin (Süsəninin) «dərgahinə səcdə» eləməsini, onun qamətindən utanan sərvın rəftara gəlməsini, qönçənin heyrətə tamiz dodaqlar qarşısında boyun əyməsini rus dilində səlis və poetik vermişdir. O, bəzən ayrı-ayrı sözlərin qarşılığını dəyişib, onları başqa ifadələrlə əvəz etsə də ümumi məzmununa xələl gətirmir. Təəssüf ki, bu məziyyətlər tərcümənin bütün bəndlərində görünür. Mütərcim «Süsəni»nin forma xüsusiyyətlərini kifayət qədər saxlasa da məzmun baxımından çox dəyişikliyə yol verir ki, bunlar müəllif fikrinin, daha doğrusu, orijinaldakı misralarda ifadə olunan məzmun yükünün zəifləməsinə səbəb olur.

Aydınır ki, şerin başlanğıcında Vazeh müxtəlif metaforik ifadələrdən istifadə yolu ilə Süsəninin «nəzakət çəmənini içrə xuraman», «xubluq kişvərinin təxtinə sultan», «bir baxışla» «yüz can» almağa layiq bir gözəl olduğunu deyir. Lakin tərcümə zamanı uyğun sözlər və ifadələr seçilmədiyindən Vazehin sözünün kəsəri azalmış, bəzi misralarda isə onun fikirləri tanınmaz olmuşdur:

По nive нежности не раз прошла ты, Сусани,
Султаншею в стране чудес была ты, Сусани.
Я жертва глаз твоих; меня сожгла ты, Сусани.
Своим кивком меня убить могла ты, Сусани.
Узнают все – меня с ума свела ты, Сусани²⁸.

Bəndin son iki misrası isə daha uğursuz çevrilmişdir. Həmin misraların orijinalında deyilir:

Bir baxışla yaraşır kim, ala yüz can Süsəni
Belə getsə tez olur dillərə dastan Süsəni²⁹.

Tərcüməçi orijinaldakı «baxış» sözünü «kivok» – «baş hərəkəti» kimi tərcümə eləmiş, digər sözləri əslinə uyğun olmayan bir formada dəyişdirmişdir ki, bununla misralarda-

ki ümumi fikir də tamam başqa məna almışdır: guya şeirdəki lirik «mən» Süsəniyə deyir ki, öz başının hərəkəti ilə sən məni öldürə bilərdin, hamı bilir, sən məni ağıldan çıxartdın. Əslində isə şeirdə deyilən mətləb başqadır: bir baxışla yüz can almaq Süsəniyə yaraşır, əgər belə davam etsə, tezliklə o, dillərdə dastan olacaq.

Həmin şeirin son bəndində müəllifin təxəllüsünün verilməsi də vacib idi. Bunu müxəmməs janrının spesifik xüsusiyyəti tələb edirdi.

Sözlərin və ifadələrin dəyişdirilməsi nəticəsində fikrin pozulmasına, bədii təsvir vasitələrinin qeyri-dəqiq tərcüməsinə, bəzən fikirlərin natamam verilməsinə «Azərbaycan poeziyası antologiyası» kitabında dərc edilmiş başqa tərcümələrdə də təsadüf olunur. Əlbəttə, belə çətinliklər V.Luqovskoy və Y.Dolmatovskinin çəkdiyi zəhmətin qiymətini aşağı salmır, əksinə, bu gün onlar Azərbaycan oxucularına orijinal yaradıcılığa malik gözəl bir şair olmaqla bərabər klassik sənətkarların, o cümlədən Vazeh şeirlərinin tərcüməçisi kimi də əzizdirlər. Təsadüfi deyildir ki, 1960-cı ildə Moskvada üçcildlik «Azərbaycan şeiri antologiyası» buraxılarkən həmin tərcümələr yenidən kitaba daxil edilmişdir³⁰.

Vazeh irsinin rus dilinə tərcüməsi və nəşri sahəsində şairlərdən N.Qrebnev və L.Maltsevin də əməyi yüksək qiymətə layiqdir. Onlar Mirzə Şəfinin əsərlərinin böyük bir qismini alman dilindən rus dilinə çevirərək, bəzilərini 1963-cü ildə «Yunost» jurnalında³¹ nəşr etdirmişlər. Həmin tərcümələr 1964-cü ildə Bakıda «Azərənəşr», 1967-ci ildə isə Moskvada «Xudojestvennaya literatura» nəşriyyatında buraxılmışdır. Əlbəttə, Azərbaycan şairinin əsərlərini onun öz dilindən deyil, başqa dildən tərcümə etmək, orijinalının əldə olmaması, habelə bu əsərlərin bir neçə tərcüməsinin mövcudluğu mütərcimləri müəyyən çətinlik qarşısında qoymuşdu. N.Qrebnev Vazehin «Lirika» kitabına müqəddimə-

sində yazırdı: «Bu kitabın tərcüməçiləri qarşısında iki yol dururdu: ya Bodenştedtin şeirlərin əsil mənasını dəqiq verdiyinə əsaslanıb mümkün qədər ona istinad etmək, ya da həqiqi Mirzə Şəfini ona aid edilənlərdən ayırmaq, Mirzə Şəfi şeirlərinin bəzən Bodenştedtin qəsdən pozduğu şərq formasını bərpa etməyə cəhd göstərmək... L.M.Maltsev Bodenştedtdə daha yaxın olmuş, mən isə çox zaman Mirzə Şəfini «bərpa etməyə» çalışmışam»³².

Şübhəsiz, bu yaradıcılıq cəhdlərinin nəticəsində onların işi uğurlu olmuş, tərcüməçilər müəyyən nailiyyət qazanmışlar. Bu da qənaətbəxşdir ki, həm N.Qrebnev, həm də L.Maltsev Vazeh əsərlərinin rus dilinə tərcüməsi ilə bağlı yaradıcılıq işlərinə son qoymamış, ayrı-ayrı bənd və misralardakı sözlərin, ifadələrin yerini, yaxud özünü dəyişməklə «Nəğmələr»i rusdillilə oxuculara daha poetik bir formada çatdırmağa nail olmuşlar. Bu tərcümələrin bir qismi həmçinin 1970-ci ildə Leninqradda nəşr edilən «Poeti Azerbaydjana» kitabında dərc olunmuşdur³³.

«Lirika» kitabı 1971-ci ildə Moskvada yenidən buraxılmışdır. Oradakı şeirlərin tərcüməsi özünün poetikliyi, fikirlərin sadə və aydın bir dildə verilməsi baxımından əvvəlki tərcümələrdən əsaslı şəkildə seçilirdi. Tərcüməçilərin həm alman mətnlərinə, həm də Azərbaycan poeziyasının özünəməxsus səciyyəvi cəhətlərinə eyni dərəcədə diqqətli münasibəti bu işdə xüsusi rol oynamışdı. Bununla belə onlar tərcümə zamanı sərbəstliyə də çox yol vermişdilər ki, nəticədə fikirlərin bir çoxu qeyri-dəqiq, yaxud natamam tərcümə olunmuşdur. Bu cəhət Azərbaycan və fars dillərində olan şeirlərin xüsusilə «Nə qədər kim fələyin sabitü səyyarəsi var» misrası ilə başlanan qəzəlin tərcüməsində daha asanlıqla müşahidə olunur.

Həmin şeirin orijinalında aşiqin sinəsinə məşuqənin vurduğu yaralar çoxluğuna görə səmadakı ulduzların sayı ilə müqayisə olunur; göydəki ulduzlar aşiqin gözlərinə oxşadı-

lır və bütün bu məcazlar vasitəsilə lirik qəhrmanın öz sevgilisi «yari-sitəmkarə»dən şikayətləri göstərilir:

Nə qədər kim, fələyin sabitü səyyarəsi var,
Ol qədər sinədə qəmzən oxunun yarəsi var.

Deuil əflakdə kövkəb görünən, çərxi-bülənd
Oluban didə, sərəpa sənə nəzzarəsi var.

Ruzigarı qara, daim gecəsi tar keçir,
Hər kimin eşqdə bir yari-sitəmkarəsi var³⁴ və s.

Göründüyü kimi, burada əsas məqsəd ulduzların çoxluğu barədə məlumat vermək deyil, məşuqənin qəmzələrinədən aşiqə dəyən yaraların çoxluğunu göstərməkdir. Tərcümədə isə göydəki ulduzların çoxluğundan, onların hər birinin kiçik yara kimi olmasından söhbət açılır. Doğrudur, burada orijinalda ifadə olunan fikri qismən dəqiq əks etdirən «Но в небе меньше звезд чем ран в моей груди», «На свете обречен весь век прожить во тьме» kimi misralara da rast gəlinir. Lakin bütövlükdə bu qəzəlin tərcüməsi orijinaldakı fikirləri dəqiq əks etdirə bilmir:

Как много в небе звезд, горящих неустанно,
И каждая звезда как маленькая рана.

Но в небе меньше звезд чем ран в моей груди
От гнева твоего, кокетства и обмана.

На свете обречен весь век прожить во тьме
Тот, чье избранница в любви непостоянна.

Вскипает в жилах кровь, и с губ слатает стон,
В моих глазах слёза, и все вокруг туманно.

Вам эту песню спел Вазех, в чьем сердца боль
Как черное пятно на лепестке тюльпана³⁵.

Şeirin məzmununu dəqiq vermək baxımından V.Luqovskoyun tərcüməsi daha uğurlu olmuşdur. Ancaq göstərilən kəsirlərə baxmayaraq, «Lirika» kitabı Vazeh irsinin rus dilinə tərcüməsi və nəşri sahəsində görülən ən diqqətəlayiq işlərdən biridir.

Əlbəttə, Vazeh əsərlərinin rus dilində nəşri bunlarla məhdudlaşmamış, müxtəlif mətbuat və kitab səhifələrində də şairin əsərlərindən bəzi nümunələr verilmişdir.

DOĞMA VƏTƏNDƏ

Müxtəlif Avropa dillərində bütün qərb ölkələrini gəzən «Nəğmələr» və onun həqiqi müəllifi Mirzə Şəfi Vazeh barədə geniş məlumat doğma Vətənə çox gec – XX əsrin əvvəllərində yayılmışdır. Şairin nəzm və nəsrə yazılmış bir məktubunu ilk dəfə görkəmli Azərbaycan alimi Salman Mümtaz 1920-ci ildə «Qurtuluş» jurnalında vermişdir¹. Tədqiqatçının 1926-cı ildə «Azərbaycan ədəbiyyatı» seriyasından çap etdirdiyi «Mirzə Şəfi Vazeh» kitabında şairin əsərlərindən bəzi nümunələr də dərc olunmuşdur. «Nə qədər kim, fələyin sabitü səyyarəsi var», «Ey ke həmhöcreye-mai, vərəqe-zohd beşuy», «Hər zaman kan qədd-o bala ze nəzər mi-qozərəd», «Şahede xərgəhneşin zolf ze rox kərd baz» misrası ilə başlanan biri azərbaycanca, üçü farsca olan qəzəldən, «Süsəni» rədifli müxəmmisdən, ikisi fars, biri Azərbaycan dilində yazılmış üç təkbeytdən, bir rübai və «Həsb-hal» adlı məktubdan ibarət olan bu əsərlər S.Mümtaz tərəfindən tapılmışdır. 1929-cu ildə isə gənc araşdırıcı Ə.Səidzadə tədqiqat nəticəsində üzə çıxardığı bəzi nümunələri özünün «Gəncəli böyük mütəfəkkir və şair Mirzə Şəfi Vazeh» kitab-

çasında çap etdirmişdir².

Şübhəsiz, Vazeh əsərlərinin orijinallarının tapılması və nəşri sahəsində aparılan axtarışların, görülən işlərin uğurlu nəticəsi kimi bu nümunələr maraqlı və əhəmiyyətli idi. Lakin həmin şeirlərin hamısı Mirzə Şəfiyə məxsus deyildi. Gənc tədqiqatçı onların bəzilərinin müəllifini düzgün müəyyənləmişdir bilməmişdi.*

Bundan sonra Vazeh əsərlərinin nəşrinə daha diqqətlə yanaşılmış, 1937-ci ildə onun farsca üç qəzəli istedadlı şair Rəsul Rza tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək «Ədəbiyyat qəzeti»ndə dərc olunmuşdur. Mütərcim tərcümə zamanı bəzi sərbəstliyə yol versə də, Vazehin əsərlərindəki ümumi ruhu və ideya-estetik qayəni qorumuş, müəllifin qəzəllərində ifadə olunan fikri, qayəni Azərbaycan dilinə, əsasən, dəqiq və poetik çevirmişdir. Bu cəhətdən «Şahede xərgəhneşin zolf ze rox kərd baz» misrası ilə başlanan qəzəlin tərcüməsi daha uğurludur:

Şahede xərgəhneşin zolf ze rox kərd baz,
Nure-həqiqət pədid əz zolemate-məcəz.

Dide bedidare dust, dəst dər ağuşe-yar,
Eşq əz an su niyaz, hosn əzan suy naz

Sədre hərime qəbul dər xore hər xam nist,
Pəs benişin, şəmvar sərbekəş əz suz - o saz.

Torbəte-Məhmud ra ruze-cəza in nedest:
«Hacəte ferdos nist koştəye tiğə Əyaz»

* Misal üçün, sonralar aydınlaşdırıldı ki, Ə.Səidzadənin Vazehə aid etdiyi aşağıdakı rübai Abbasqulu ağa Bakıxanovaya məxsusdur:

Güldür bu? Deyil! Gül belə xəndan olmaz!
Gündür bu? Deyil! Gün gecə rəxşən olmaz!
Derdim mələk və mələk məhəbbət bilməz –
Kimdir bu ki, təşbihinə imkan olmaz.

Vazehe avare ra bange cərəs, – sovte zağ,
Paye tələb dər bemand, mənzele məqsəd deraz³.

Şairin məhəbbət lirikasının səciyyəvi nümunələrindən olan bu qəzəldə lirik qəhrəmanın daxili «mən»i, sevgilisinin üzünü göstərməsindən aldığı sevinc və təəssüratı, ülfət və ünsiyyəti təsvir olunur. Şair müxtəlif məcazlardan istifadə yolu ilə təsvir etdiyi gözəlin üzünü «məcaz zülmətindən doğan həqiqət nuruna» oxşadır, görüş otağına yol tapmaq üçün aşıqı arifliyə, şam kimi alışıb yanmağa və dözümlü olmağa çağırır. Bu məzmun xüsusiyyətləri qəzəlin tərcüməsində sənətkarlıqla saxlanmış, R.Rza Vazehin şeirində ifadə olunan fikrin mayasını oxuculara çatdırmaq üçün uyğun sözlər və ifadələr seçmişdir:

Gözəl yığdı saçını, göstərdi gül üzünü,
Qaranlıqda parlatdı həqiqət gündüzünü.

Yar göz qabağındadır, qoynundadır əllərim,
Nazlanan gözəlliyə eşq bükmüş dizini

Məhrəmlik otağında yer olmaz hər nadana,
Şəm tək yan, alovun qoy göstərsin özünü.

Mahmudun məzarından qiyamətdə səs gələr
Ayaz öldürən kəsə demə cənnət sözünü⁴.

Orijinalda ifadə olunan fikirlərin dəqiq və aydın verilməsinə «Hər zəman kan qədd o bala ze nəzər miqozərəd» və «Ey ke, həmhöcreye mai, vərəqe zohd beşuy» misraları ilə başlanan qəzəllərin də tərcüməsində xüsusi diqqət yetirilmiş, bir çox halda R.Rza Vazehin qəzəllərinin ideya-məzmun və bədii sənətkarlıq xüsusiyyətlərini Azərbaycan dilində səlis və ifadəli səsləndirmişdir. Ancaq bu fikirləri bütün misra və beytlərin tərcümələri haqqında söyləmək

olmur. Yuxarıda haqqında danışdığımız qəzəlin məqtə beyti tərcümə zamanı buraxıldığından şeir natamam görünür. Başqa bir beytdə isə tərcüməçi formaya çox fikir verərək məzmunu uzaqlaşır. Bu, «Miqozərəd» rədifli qəzəldən olan aşağıdakı beytin tərcüməsində aydın görünür:

Ey ke, bər mən qozəri, məhv koni əz хишем,
Həm ço xorşid ke, bər dovre qəmər miqozərəd!⁵

Burada sevgilisinə müraciət edən aşıq deyir ki, günəş ayın yanından keçərkən onu yox etdiyi kimi, sən də mənim yanımdan ötərkən varlığını məhv edirsən. Tərcümədə isə həmin fikir başqa bir məzmun alır:

Göz önündən keçərək, məhv eləyir gündə məni,
Nəçə gün çıxsə (?) solur ay üzünün nuru haman³⁹.

Belə məqamlarda mütərcim Vazehin ifadə tərzinə, lirik «mən»in məşuqəyə müraciət üslubuna da xələl gətirmiş olur. Yuxarıdakı nümunələrdən aydın görünür ki, şairin lirik «mən»i bilavasitə sevgilisinin özünə müraciət edir; bilavasitə onun özünə deyir ki:

Qofteye-Vazeh əz an ru həmə şirin aməd
Bezəbanəş soxən əz ləl-o şəkər miqozərəd.

(Vazehin şeiri ona görə bu qədər şirin oldu ki, o sənin şəkər sözlərindən söhbət açdı)⁷.

Tərcümədə isə bu cəhətə fikir verilmir və sanki aşıq öz çəkdiklərini sevgilisinə yox, kiməsə, üçüncü bir şəxsə danışır:

Vazehin sözləri şəkər kimidir, çünki onun
Şux gözəl ləbləridir şeirinin ilhamı olan⁸.

Tərcümə zamanı mütərcim Vazehin şeirinin formasını da dəyişmişdir; orijinalda «Miqozərəd» şeiri Azərbaycan qəzəllərinin əksəriyyətində olduğu kimi aa, ba, va və s.

prinsipi ilə qafiyələnmiş, qafiyələrdən sonra rədif işlənmişdir. R.Rza şeirin qafiyə sistemini olduğu kimi saxlasa da, rədif sözü tamamilə ötürmüşdür.

Vazehin «Süsəni» rədifli mükəmməsi* və «Nə qədər kim fələyin sabitü səyyarəsi var» misrası ilə başlanan qəzəli ikinci dəfə 1938-ci ildə, M.Seyidzadənin tərcümə etdiyi altı şeiri isə 1952-ci ildə «Ədəbiyyat qəzeti»ndə dərc olunmuşdur.

Şairin əsərlərinin müəyyən hissəsi alman dilindən tərcümə edilərək, 1961-ci ildə başqa məlum şeirləri ilə birlikdə «Nəğmələr» adı ilə «Uşaqgəncəşr» tərəfindən çap olunur. Tərcüməçi Aslan Aslanov bu şeirləri çevirərkən «Nəğmələr»in alman mətnlərindəki üslubunu əsas götürmüş, Şərq şeirinin özünəməxsusluğunu da gözləmişdir. O, kitabın əvvəlində yazır: «Şeirləri almancadan tərcümə edərkən biz o dövrün şərq şeiri üslubuna xas ibarə və təşbehlərdən, ərəb, fars tərkiblərindən və sairədən istifadə edib oxucuda illüziya yaratmaq yolu ilə getmək istəmədik. Lakin Mirzə Şəfi üslub nöqtəyinəzərindən müasirləşdirmək fikrindən də uzağıq»⁹.

Əsasən məhəbbət və ictimai mövzularda yazılmış bu şeirlər kitabın «Alman dilindən tərcümələr» hissəsində verilmişdir. Onun «Orijinal şeirlər» bölməsində isə Vazehin Azərbaycan və fars dillərində olan əsərləri, farsca mətnlərin Azərbaycan dilinə sətiri tərcüməsi çap olunmuşdur. Həmin şeirlər Salman Mümtazın «Mirzə Şəfi Vazeh» (1926) və Ə.Səidzadənin «Gəncəli böyük mütəfəkkir və şair Mirzə Şəfi Vazeh» (1929) kitabından götürülmüş, Vazehə məxsusluğu şübhə doğuran şeirlər atılmışdı. Bu kitaba Vazeh əsərlərinin əvvəlki nəşrlərinə düşməyən iki misra da əlavə olunmuşdu:

Hicran qəminin badeyi-gülgündür əlacı
Vazeh, danışrlar bunu meyxanələr içrə¹⁰.

* Bu şeir Həsənəli Xan Qaradağının divanında yer alan «Gözəlim» rədifli mükəmməsin azacıq dəyişdirilmiş variantıdır; M.Ş.Vazehin adına çap olunan şeirdə «Gözəlim» sözü dəyişdirilərək «Süsəni» yazılmışdır.

Lakin bu misralar Vazehə məxsus deyil, Qasımbəy Zakirin məşhur «Bayram günüdür, zövqü səfa xanələr içrə» misrası ilə başlanan qəzəlinin beşinci beytidir¹¹. Həmin beytdə işlənmiş «Vazeh» sözünü kitab kimi götürüb, şairin özünə müraciəti saymaq, yazıda isə «Vazeh» sözündən sonra vergül işarəsi qoyub, beytin Mirzə Şəfiyə aid olduğunu güman etmək düzgün deyil. Bu söz həm semantik, həm də sintaktik baxımdan yuxarıdakı cümlənin bütün üzvlərinə uyğun gəlir və müraciət bildirmir. Beytin punktuasiyası Q.Zakirin «Seçilmiş əsrləri»ndə olduğu kimi yazılmalıdır:

Hicran qəminin badeyi-gülgündür əlacı, –
Vazeh* danışrlar bunu, meyxanələr içrə.

M.Ş.Vazehin farsca yazılmış əsərlərinin əsas qismini Azərbaycan dilinə xalq şairi Balaş Azəroğlu çevirmişdir. O, «Şeir məcmuəsi»ndəki qəzəlləri və «Məktubun intizarında» məsnəvisini 1960-cı illərin əvvəllərində, «Hər zaman kan qədd-o bala ze nəzər miqozərəd» və «Ey ke həm höcreye mai, vərəqe-zohd beşuy» misraları ilə başlanan şeirləri isə 1977-ci ildə tərcümə edib mətbuatda çap etdirmişdir¹². Bu tərcümələr dilinin səlisliyinə ahəngdar səslənməsinə xüsusilə əruz vəzninin qaydalarının gözlənilməsinə, axıcılığına görə əvvəlki tərcümələrdən seçilir:

Sənin ol sərv boyun, bil, nə zaman yada düşər, –
Gözümün yaşı axar, qəlb evi fəryada düşər.

Yarımın gül üzünə baxmağı tən eyləmə, şeyx,
Bixəbərsən, bu savab eşqidə ustada düşər.

Ay ilə Gün kimiyik, yar görünən anda mənim,
Sanasan ki, vücudum tufana, ya oda düşər.

* «Vazeh» sözü burada «aydın» mənasında işlənmişdir.

Məntək eşqin qulunun daməninə çatmaz əli,
Kəmərin fikri nə vaxt bu dili-naşada düşər.

Vazehin şeiri bilirsən niyə şirindi, gülüm?
O şəkər ləblərinin şövqü ilə dada düşər.¹³

Lakin başqa tərcüməçilərin yaradıcılığında olduğu kimi, B.Azəroğlunun da tərcümələrində bir sıra dəqiq tərcümə olunmayan fikirlərə, bədii təsvir və ifadə vasitələrinə təsadüf olunur.

Son illərdə Vazeh əsərlərinin tərcüməsi ilə istedadlı şair Xəlil Rza da məşğul olmuş, onun tərcümə etdiyi bəzi şeirlər «Kommunist» qəzetində çap edilmişdir¹⁴. Rus dilindən çevrilmiş bu şeirlərlərdə Xəlil Rza fikirlərin dəqiq verilməsinə xüsusi diqqət yetirmiş, onları məharətlə Azərbaycan şeirinin «öz qəlibinə» salmışdır. Həm rus, həm də Azərbaycan dilini mükəmməl bilməsi, bu dillərin ikisinin də leksik zənginliyinə, bədii imkanlarına, həmçinin klassik şeirin ahənginə, məcazlar sisteminə yaxından bələd olması sayəsində o, tərcümə üçün seçdiyi nümunələri doğma dildə gözəl səsləndirmiş, onlara yeni həyat vermişdir. Bu keyfiyyətlər Vazehin «Тоскливой песней тишину ветвей» misrası ilə başlanan şeirinin tərcüməsində aydın görünür. Xəlil Rza bu şeiri çevirərkən oradakı məzmunu rədifli qəzəl formasında təqdim etməklə ona milli ruh, şərq koloriti vermişdir:

Bülbülün bağı yanıq, nəğməsi nalan bu gecə,
Doldurub bağçaları, bağları hicran bu gecə.

Çöl yatır, çöl uyuyur bir əbədi nəğmə ilə,
Ay doğub, ayna sular nur ilə rəqsən bu gecə.

Bütün aləm yuxuda, bircə məhəbbətdir oyaq,
Ona aydın görünür hər tərəf, hər yan bu gecə.

Unudub dərdi, qəmi, gör nə yatıb insanlar,
Yenə bulbul oxuyur onlara dastan bu gecə.¹⁵

Yüksək şeiriyət, fikir aydınlığı, axıcılıq, ifadə gözəlliyi, lakoniklik, bədii forma ilə məzmunun vəhdəti, bir-birini təmamlaması kimi poetik məziyyətlər «На звезды мы глядим в полночный час», «О соловей, что же песня отзвучала», «Никто не знает, где родится чудо», «Лишь тот на свете обретет счастье», «Там за горами высится Казбек» və s. misralarla başlanan şeirlərin də tərcüməsində aydın görünür.

İNCƏ DUYĞULAR, YÜKSƏK ŞEİRİYYƏT

İlk dəfə Berlində alman dilində çap edilən «Nəğmələr»in orijinaları hələ tapılmadığından onların ideya-bədii məzmunu haqqında ətraflı və geniş söhbət açmaq, bu əsərlərin Şərq poeziyası və bədii-estetik fikri kontekstində şərhini vermək çox çətindir. Bu haqda yalnız «Nəğmələr»in tərcümələri əsasında bəzi mülahizələr söyləmək mümkündür. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, həmin şeirlər F.Bodenştedtin Almaniyada çapdan çıxan «Mirzə Şəfinin nəğmələri» (1851) və «Mirzə Şəfinin irsindən» (1874) kitablarında toplanmışdır.

«Züleyxa», «Şikayət nəğmələri», «Şərab və dünya nemətlərinin mədhi», «Həkimanə nəğmələr və kəlamlar», «Tiflis. Müxtəlif şeirlər», «Mirzə Yusif», «Hafizə», «İnam və həyat», «Müxtəlif şeirlər və həkimanə sözlər» adlı doqquz fəsildən* və ayrıca «Tiflisə əlvida» şeirindən ibarət olan birinci kitabda dərc olunan nəğmələrin bir çoxu müəllifin şəxsi həyatı, onun Züleyxa, Hafizə və Mirzə Yusif haqqında düşüncələri ilə bağlıdır.

«Sevgi nəğmələri», «Qızılgül, şərab, bülbül və sərv ağa-

* Fəsilərin adını «Песни Мирза Шафи с прологом Фридриха Боденштедта». Москва, 1880 kitabından götürmüşük.

«D», «Şərqi şəxsiyyətləri və tarixi», «Yusif və Züleyxa», «Təsəlli nəğmələri» və «Dünya sirləri» fəsillərinə bölünən «Mirzə Şəfinin irsindən» kitabında isə «Sədi və şah», «Dərviş», «Teymur», «Yusif və Züleyxa» kimi epik üslubda yazılmış əsərlərlə birlikdə lirik-aşıqanə şeirlər də dərc olunmuşdur. Həcmcə kiçik, yığcam poetik formaya malik olub, müəllifin incə mənəvi duyğularını əks etdirən bu şeirlərin bir çoxu Vazehin lirik bir şair olduğunu göstərir. Onların mayasında saf, təmiz məhəbbətin tərənnümü dayanır. Ülvi eşqi insanın mənəvi ehtiyacı sayan şair məhəbbət şeirlərinin yaranması haqqında yazır:

Bu kiçik məhəbbət tərənlərim,
Yaranmış ətrindən tər nanələrin.
Əks-sədasıdır bu səslər, ey dost
Eşqin, səadətin və nalələrin...¹

Lirik əsərlərində klassik poeziyanın yaxşı ənənələrini davam etdirən Vazeh məhəbbətə dair şeirlərində mücərrəd, ilahi eşqi deyil, real həyatla bağlı olan həqiqi sevgini tərənnüm edir. O, sevgilisinin baxışlarını dünyaya işıq saçan Günəşlə müqayisə edir, onun baxışlarını «ən nəcib hissələrin açarı», «ömrümün-günümün baharı» sayır:

Baxışın qəlbimə işıq, nur çilər,
Onunla dünyamı ağıl dərk edər.
Ən nəcib hissələrin açarıdır o,
Ömrümün-günümün baharıdır o,
Şirin arzuların göylərdən dərin,
Mənim sarbanımdır şux nəzərlərin².

Əsil insan səadətinə sevgidə görə şair həqiqi məhəbbətdən, nəcib arzularından doğan nəşənin insana verdiyi zövqü, mənəvi ləzzəti yüksək qiymətləndirir. O, şəhvani ehtiraslardan yaranan qeyri-səmimi, ötəri hissələrə qarşı yabançıdır:

Ötəri hissələrə amma, vermə haq,
Hər adi cismani nəşədən uzaq!
Bizim sevdamızın ulvi qüvvəsi,
Nəcib arzuların səsidir, səsi³.

«Nəğmələr»ə daxil olan məhəbbət şeirlərinin bir çoxu ideya-məzmun baxımından Vazehin orijinalları əldə olan əsərləri ilə səsləşir. «Məktubun intizarında» məsnəvisində, «Süsəni», «Var», «Miqozərəd» və s. rədifli şeirlərində olduğu kimi, alman dilində çap edilən əsərlərində də şair bir tərəfdən M.Füzuli, digər tərəfdən isə M.P.Vaqif ənənələrini davam etdirərək, dünyəvi məhəbbəti, həyatı gözəli təsvir və tərənnüm edir.

* * *

«Mirzə Şəfinin nəğmələri» və «Mirzə Şəfinin irsindən» kitablarında toplanan şeirlər mövzu baxımından müxtəlifdir. Onların içərisində dini ehkam, ruhanilik və mütləqiyyət əleyhinə yazılmış, zamanədən şikayət motivli sosial məzmun daşıyan əsərlər xüsusilə çoxdur. Belə şeirlərində Vazeh haqsızlığa, ədalətsizliyə, despotizmə və tiranlığa etiraz edir, yalançı və ikiüzlü ruhanilərin, müfti, dərviş və mollaların daxili simasını açıb göstərir, çağdaşlarında onlara qarşı nifrət hissi oyadır. O, avam müsəlmanları cəhənnəm xofu ilə qorxudan müfti haqqında şeirində yazır:

Bizi cəhənnəmlə qorxudur müfti,
Qorxmaz boş sözlərdən ağıllı insan,

Müftinin nə qədər olsa əfsunu
Uymaz Mirzə Şəfi ona heç zaman⁴.

Molla ilə kiçik müsahibədən ibarət olan başqa bir şeirində isə Vazeh bu yalançı həqiqət tərəfdarlarına öz nifrətini açıq şəkildə bildirir:

Bir gün gedirdim mən bir dalda yolla,
Naqafil qarşıma çıxdı bir molla.

– Ay Mirzə, xeyir ola, nə olmuş yəni,
Heç görmək olmayır məsciddə səni?

– Çünki əziz dostum, qaralır qanım,
Səni görən kimi azır imanım⁵.

«Nəğmələr»də şahlıq quruluşu, mütləqiyyət üsul-idarəsi kəskin tənqid olunur. Şairin belə əsərləri demokratik məzmunu və xalqı ruhu ilə seçilir. Onun təsvir etdiyi şahlar, vəzirlər və başqa dövlət ayanları zülmkar, xalq nümayəndələri isə müdrik və ağıllı göstərilir.

Xalqın qəddar düşmənləri olan zalım hökmdarların, vilayət başçılarının və din xadimlərinin kəskin tənqiddə məruz qaldığı «Sədi və şah», «Dərviş», «Şah Abbas» kimi mənzum hekayələrində şair bir tərəfdən camaatın avamlığından istifadə edərək, onu əsarətdə saxlayan bacarıqsız dövlət başçılarını pisləyir, onlara qarşı aqil xalq nümayəndələrini qoyur, o biri tərəfdən isə xalqı zülmə boyun əyməməyə, zülmkardan qorxmamağa, cəsarətli olmağa çağırır. O, çağdaşlarına xeyirxah, mehriban, səmimi, qayğıkeş və həssas olmağı, mənasız, əhəmiyyətsiz işlərdən uzaqlaşib xalq üçün faydalı əməllərdən yapışmağı tövsiyə edir. İnsanları düzlüyə, doğruluğa, sir saxlamağa çağıran şair əsərlərinin birində qeybət, yalan, söz yaymaq, ev yıxmaq kimi əxlaqi naqisliyi pisləyərək yazır:

Başqasının barəsində pis söz eşitsən,
Onu yayma heç bir zaman, möhkəm saxla sən.

Asandırsa başqasının evini yıxmaq,
Çox çətindir amma daşı-daş üstə qoymaq⁶.

Dövrünün tənbel, müftəxor adamlarını kəskin tənqid edən şairin yaradıcılığında əməyə məhəbbət ideyası xüsusi yer tutur. «Nəğmələr»in birində o, əməyi «göylərin ilk töh-

fəsi», «müdrüklərin ilk arzusu» adlandıraraq, aqil adamlar üçün zəhməti əsl yaradıcılıq, həzz mənbəyi, bəşərin nadanlıqdan xilas yolu sayır. Başqa bir şeirində Vazeh müasirlərini qurub-yaratmağa, şərəfli əməklə yaşamağa çağıraraq göstərir ki, həyatın gözəlliyi və mənası zəhmətdədir. Zəhmətsiz qazanılmış var-dövlət insana xoşbəxtlik gətirə bilməz, o, yalnız öz əliylə qazandığı sərvətin varlığından ləzzət ala bilər:

Mal-dövlət, vərəsəlik olsa da asan,
Zəhmət çəkib bir ev tikmək müşküldür yaman.
Babaların, nənələrin şanı-şöhrəti,
Nəvələrin qürurunu artırır qəti!
Lakin verər insanlara əsl ləzzəti,
Öz əliylə qazandığı varı-dövləti⁷.

«Nəğmələr»ə daxil edilən ictimai məzmunlu şeirlərin müəyyən qismi qadın hüquqsuzluğu əleyhinə yazılmışdır. Belə əsərlərində M.Ş.Vazeh dövrünün qabaqcıl fikirli başqa ziyalıları kimi orta əsrlərin feodal-ruhani görüşlərinə qarşı çıxmış, əsərlərində Şərq qadınlarını mənəvi əsarət altında saxlayan dini qanun-qaydaları və adət-ənənələri pisləmişdir.

Qadın mənliliyini qiymətləndirə bilməyən, onları ağır işlərə təhrik edən kişiləri nifrətlə xatırlayan şair azərbaycanlı qadınların ağır həyatına, çətin vəziyyətinə acıyırdı. «Şərqdə min bir gün» əsərinin bir yerində F.Bodenştedt dağ kəndlərində yaşayan qadınların ağır fiziki əmək tələb edən işlərdə çalışmasından danışarkən Vazehin necə tutulduğunu, dilxorlaşdığını təsvir edərək yazır: «Biz Ermənistanında gördüyümüz qadınların ağır zəhmətlərindən, onların böyük daşlardan soba tikmələrindən danışanda Mirzə Şəfii fikir götürmüşdü... – Eyib olsun onların kişilərinə! – deyib Mirzə fikrindən ayrıldı. – Ən yüksək qiyməti qadınlara vermək lazımdır. Bu gözəl məxluqun əziyyət çəkməsində ancaq kişilər günahkardırlar»⁸.

Vazeh qadınları təbiətdəki ən gözəl güllərə bənzədərək deyirdi: «Qadınlar da çiçəklər kimidir. Onlara yaxşı qulluq edib qoruyarsansa, daha gözəl və ətirli olurlar». Şair şəriət xadimlərinin və fanatik ruhanilərin tam əksinə gedərək, qadını «yer üzərində Allahın varlığı» adlandırır, onlarla yaxınlığı və ünsiyyəti insan üçün xoşbəxtlik sayır. O, Bodenshtedtlə söhbətlərinin bir yerində deyir: «Qadınlar yer üzərində Allahın varlığıdır. Onlar həyatın mənası, gözəlliyin dayağı və səadət tacının qiymətli daşlarıdır. Kim onlarla dostluq edərsə, o xoşbəxtdir»⁹.

Qadına olan belə yüksək münasibət onun bədii yaradıcılığında da öz qüvvətli ifadəsini tapmışdır. Yaşadığı mühitdə qadının insan yerinə qoyulmadığını görən humanist şair əsərlərində onların mənəvi azadlığını arzulayır. O, Şərq qadınlarının əsərətim simvolu olan çadranı «dar qəfəs» adlandıraraq, şeirlərinin birində ona öz kəskin etirazını bildirir:

Tulla gəl çadranı... görünsün üzün
Gül də gizlədərimi de, bağda özün?!
Səni qadir Allah, ey incə çiçək,
Yaratmış dünyaya verməkçün bəzək.
De bunca lətafət, bunca məlahət,
Solsun dar qəfəsdə neyçün nəhayət!¹⁰

Şair insan gözəlliyini gizləndə saxlayan, onu görünməyə qoymayan çadranı zülmət pərdəsi sayır, müasirlərini bu zülmət pərdəsini sıyıb atmağa, həyatda cəsur olmağa, qürurla yaşamağa çağırır:

Tulla gəl çadranı... hüsnün tək hüsnü
İstanbul sultanı görməmiş belə!
Uzun, sıx kirpiklər arasındakı,
O aydın gözlərin – nurlu piyalə.
Aç qara gözünü, çadranı tulla!
Həyatda cəsur ol, yaşa qürurla!¹¹.

Qadının adı insani hüquqlarını tapdalayan, onu kölə vəziyyətində saxlayan feodal cəmiyyətinin ortodoks qanunlarının əksinə olaraq, Vazeh qadını ictimai həyatda və ailədə azad, müstəqil görmək istəyir.

Orta əsrlərdə olduğu kimi XIX əsrdə də qadının azad surətdə kiməsə məhəbbət bəsləməsi yasaq sayılırdı. XVI əsr sənətkarı M.Füzulinin məşhur qəhrəmanı Leylinin anasının söylədiyi «Oğlan, ayıb deyil, olarsa aşıq. Aşıqlıq işi qıza nə layiq?!» – bəyannaməsi Vazehin də dövründə səlahiyyətli sayılır, qızın sərbəst surətdə sevib-sevilməsi qadağan hesab edilirdi. Yaşadığı çağların belə adətlərinə qarşı çıxan şair farsca şeirlərinin birində yazırdı:

Gər mərdi ze ma zəni darəd dust,
Yarist neku-vo eybəş nə nekust.
Əmma ze çe ruy çon zəni mərdi xast,
Dər çeşme-cahan pəlid – o bəd siyreji ust.*

Beləliklə, «Nəğmələr»in müəllifi həm insanın daxili-mənəvi duyğularını, saf, təmiz məhəbbət hissələrini əks etdirən lirik bir sənətkar, həm də sosial həyatın yaralı tərəflərini göstərməklə onlara tənqidi münasibət bəsləyən, ictimai məzmunlu əsərləri ilə cəmiyyətin inkişafına mane olan köhnəliyə qarşı etiraz səsinə ucaldan, maarifpərvər ideyalar yayan vətəndaş – şair olmuş, onun qaldırdığı məsələlər sonralar M.F.Axundzadə, H.Zərdabi və C.Ə.Şirvani kimi ədəbi-ictimai fikir nümayəndələri tərəfindən davam və inkişaf etdirilmişdir.

Vazehin poetik dil xüsusiyyətləri, bədii təsvir və ifadə vasitələri «Nəğmələr»in tərcümələrində kifayət qədər qorunmamışdır. Buna görə onun sənətkarlığından danışarkən

* Tərcüməsi: Əgər bizlərdən bir kişi bir qadını sevsə,
O gözəl bir dost sayılır və bu ona eyib deyil.
Bəs nə üçün qadın bir kişini sevsə,
Dünyanın gözündə xar və pozğun görünər?!¹²

əldə olan orijinalar daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu şeirlərin bədii struktur baxımından təhlili Vazehin ideya-məzmunla bir səviyyədə bədii formaya da xüsusi fikir verdiyini göstərir. Doğrudur, həmin şeirlər bədii sənətkarlıq, poetik ustalığ baxımından şairin Hafiz, Xəyyam, Füzuli, Saib kimi görkəmli sələflərinin yaradıcılığı səviyyəsində dura bilmir; bir çox halda Vazeh onları təkrar edir. Hətta F.Qasımzadənin qeyd etdiyi kimi, onun şeirlərində «qəlib-lənmiş təşbih və istiarələr» də az deyildir.¹³ Lakin onun ifadə üsulu, deyim tərz, təsvir vasitələrinin bəziləri yenidir.

Bu şeirlərdə bir sıra maraqlı, orijinal təsir bağışlayan bədii təsvir və ifadə vasitələrinə rast gəlinir. Onun poetik düşüncəsində ulduzlar – aşiqin gözlərinə, gözəlin saç – məcaz zülmətinə, üzü həqiqət nuruna təşbih edilir. Təsvirlərində bəzən Vazeh dini rəvayətlərə əfsanə və miflərlə müraciət edir, onlardan istifadə yolu ilə yaddaqalan bədii ifadə vasitələri, poetik deyim nümunələri yaradır. Müasirlərindən Mirzə Mehdi Hacı və Şeyx İbrahim Nəslə şeirləşməsində şair Aşıqla Məşuqənin qarşılaşmasını Allahın Musa peyğəmbərlə qarşılaşmasına bənzədir.

Rəvayətə görə, Allah Tur dağında Musa peyğəmbərə od şəklində görünüb, onunla danışıbmışdır. Vazeh də söylədiyi beytdə gözəlin yanağını qırmızılığına görə həmin oda – Allaha bənzədərək, yaddaqalan bir lövhə yaradır:

Səbzpuş olmuş qədin rüxsari-atəşkunilə,
Musiyi-İmranə guya, Tur şəklin göstərir.¹⁴

Yaxud «Süsəni» rədifli müxəmməsinin bir yerində o, gözəlin həddindən artıq incə, xoş səsə, bəlağətli danışığa malik olduğunu göstərmək üçün yenə də dini – İsa peyğəmbərin sözlə ölü diriltməsi barədə rəvayətdən istifadə edir. Həmin rəvayətə görə Məsiha, yəni İsa peyğəmbər öz nəfəsi və sözü ilə ölünü dirildərmiş. Şeir "Edə gər zində ləbin

ləfzi-Məsiha yaraşur" misrasında şair bu rəvayəti xatırladaraq deyir ki, Susəninin danışığı və səsi o qədər şirin və məlahətlidir ki, Məsihanın özünü belə dirildə bilər.

Şübhəsiz, bu faktlar yalnız Vazehin əsərlərindəki bədii intonasiya sistemini, sənətkarlıq xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq baxımından deyil, onun lirikasının ideya-estetik qaynaqlarını, bəhrələndiyi mənbələri, tarixi-fəlsəfi bilik dairəsinin genişliyini müəyyənləşdirmək, orta əsrlərin panteist görüşləri ilə bağlı cəhətlərini öyrənmək üçün də maraqlı və əhəmiyyətlidir.

Vazehin əsərlərinin bədii strukturu, sözlərin, misraların poetik düzümü, ritmi, qafiyə sistemi də maraqlıdır. Klassik poeziyanın əsas vəznə olan əruzun müxtəlif bəhrələrindən istifadə edən şair həm fars, həm də Azərbaycan dilində yazdığı şeirlərində sözləri yerli-yerində, bacarıqla işlədərək yaddaqalan poetik qafiyələr yaradır. Bu cəhətdən onun fars dilində yazdığı aşağıdakı rübai səciyyəvidir:

Gər mərdi ze ma zəni darəd dust,
Yarist neku-vo eybəş nə nekust.
Əmma ze çe ruy çon zəni mərdi xast,
Dər çeşmə-cahan pəlid-o bəd siyreysi ust.¹⁵

Vazehin şeirlərində rədiflər də xüsusi poetik əhəmiyyətə malikdir. Fikirləri daha sərrast və qüvvətli vermək, təsvir obyektini haqqında aydın, dərin təsəvvür yaratmaq şəirdə, lakonizmi və axıcılığı artırmaq üçün o, rədif sözlərdən sənətkarlıqla istifadə edir:

Ləb bər ləbe yar bordənəş, vəh, çe xoşəst!
Cam əz peye cam xordənəş, vəh, çe xoşəst!
Ziba sənəmi, pöste ləbi, şirin quy,
Əndər bərə foşordənəş, vəş çe xoş əst!¹⁶

Şairin şeirlərində olan yüksək bədii "Mahe nosəfə-rəm" ("Yeni səfərə çıxan ayım") kitabı ilə başlanan həsbhalında da qüvvətlidir. Tədqiqatçıların məktub kimi təqdim

etdiyi bu parça əslində yığcam bir poetik əsəri xatırladır. Qəzəllərində təqdim olunan lirik "mən" burada yeni bədii çalarda meydana çıxır; onun vüsəl həsrəti, ayrılıqdan doğan kədər və iztirabları, lirik mənəvi duyğuları xüsusi poetik intonasıya ilə verilir.

Əsər orijinal bədii quruluşa malikdir. Mənzum şəkildə başlanan məktubun müvafiq yerlərində şair qısa mənsur sətirlərdən istifadə edir, sonra yenidən şeir parçaları gəlir. Fars və Azərbaycan dillərində yazılmış bu poetik məktubda bir neçə bədii, mənalı təşbih və cinas vardır. Şair başqa şəhərə gedən məşuqənin ayrılığından ağlayan Aşiqin göz yaşlarını səfərə çıxan adamın arxasınca atılan suya, ayrılığı gecəyə, vüsəli isə gündüzə bənzədir.

Beləliklə, Vazeh əsərlərinin mövcud orijinaları və "Nəğmələr" in tərcümələri onun öz dövrünə görə yüksək bədii təxəyyülə və poetik qabiliyyətə malik istedadlı bir şair olduğunu təsliq edir.

"HİKMƏTLƏR VƏ NƏSİHƏTLƏR"

Hicri tarixlə 1272-ci ildə (1854-1855) Təbrizdə basılan "Kitabi-türki" əsəri Azərbaycan dilini və ədəbiyyatını tədris etmək üçün yaradılmış ilk qiymətli dərsləklərdən olmaqla yanaşı, Vazeh irsinin orijinal bədii nümunəsi kimi də əhəmiyyətlidir. Arxiv sənədlərində ümumi adı "Tatarskaya xrestomatiya azerbaydjanskoqo nareçiya" kimi qeyd edilən bu kitab iki hissədən ibarət olmuşdur. Üç fəslə ayrılan birinci hissənin birinci fəslinin özü də üç yerə bölünür və birincisi "Hikmətlər və nəsihətlər" adlanır. Müxtəlif tərbiyəvi əxlaqi fikirləri ehtiva edən bu nəsihət və hikmətamiz sözlər ayrı-ayrı cümlələr şəklində yazılmış, aşağısında isə onların rus dilinə tərcüməsi və cümlələrdəki sözlərin lüğəti verilmişdir. Əksəriyyəti şifahi xalq ədəbiyyatında rastlaş-

dığımız müdrik kəlamlarla, klassik Şərq, o cümlədən Azərbaycan bədii-fəlsəfi təfəkkürü ilə yaxından bağlı olub, onlarla səsleşən bu fikirlərin bilavasitə Vazehin öz həyat təcrübəsi ilə əlaqədar və onun özü tərəfindən yaradıldığı vazehşünas-alim Ə.Səidzadə və M.Rəfili tərəfindən elmi sübutlarla əsaslandırılmışdır.

Orta əsrlərdə olduğu kimi, XIX əsrdə də görkəmli sənətkarlar əxlaqi-didaktik fikirlərini vermək üçün nəsihət Janrından istifadə edirdilər. Məlumdur ki, M.Ş.Vazehin müasirlərindən olan görkəmli Azərbaycan şairi və alimi A.Bakıxanov da öz yaradıcılığında bu janra müraciət etmiş, "Nəsihətlər" adlı elmi-pedaqoji əsər yazmışdır. Başqa sənətkarların nəsihətnamələrində olduğu kimi Vazehin də "Hikmətlər və nəsihətlər" inin əsas məzmunu müəllifin müasirlərinə tövsiyələrindən ibarətdir. Böyük həyatı həqiqətləri, əxlaqi-tərbiyəvi düşüncələri, dolğun, mənalı fikirləri ifadə edən bu tövsiyələr insanlara humanizm ideyaları, azadlığa, xalqa dərin məhəbbət, dostluq, ədalət, mərdlik kimi gözəl mənəvi keyfiyyətlər aşılayır, onları qurub-yaratmağa, həyatda ayıq olmağa və mənalı yaşamağa çağırır. Bu nəsihətlərdə mehribanlıq, səmimilik, qayğıkeşlik, doğruculuq kimi yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər tərif, təqdir və tövsiyə olunur, əksinə, yalan, kin, ədavət, şəhvet, paxıllıq, haram, zalımlıq, tamahkarlıq və s. belə insana yaraşmayan mənfi xüsusiyyətlər pislənir. Müəllif adamları pis əməllərdən, bəd hərəkətlərdən çəkinməyə, insanı ucaldan, nəcibləşdirən işlər görməyə çağırır: "Lal dil yaxşıdır, yalançı dildən; Fəqirlik yaxşıdır haram dövlətlikdən və kasıblıq xoşdur zülmədən; Evdən irəli qonşunu axtar və yoldan irəli yoldaş; Acığın əvvəli dəlilikdir, axırı peşimançılıq; Hər kəsin havası əqlinə qalibdir, həlak olur; Özünü xalqdan sayma, nə qədər ki, acığın özünə qalibdir; Səbirsiz fəqir yağsız çıraq kimidir; Dünyanın və malın dostluğu hamı xataların başıdır; Tələsməkdə peşimanlıq var, səbrdə salamat; Diri it ölü aslandan

yaxşıdır; O kəs ki, özgənin sirrini sənə deyir, sənin sirrini dəxi özgəyə deyər; Zalım ölüdür, əgərçi diridir; Yaxşılıq eyləyən kişi diridir, hərçənd ölmüş ola"1 və s.

Məzmun etibarilə müxtəlif sahələri əhatə edən "Hikmətlər və nəsihətlər" əsərində elmin səmərəsi, aqlın rolu, alimin böyüklüyünə dair fikirlər, habelə nadanlığın və savadsızlığın tənqidi xüsusi yer tutur. "Elm və kamal təhsilinə hər şeydən çox çalış, çünki hər şey onların köməyiylə əldə edilir" – deyən A.Bakıxanov kimi Vazeh də alimin bir gününü çalışın bütün ömründən qiymətli, ağıllı düşməni nadan dostdan üstün sayır. Eyni zamanda o, elminə əməl etməyən, yalnız özünü düşünən, başqalarının rifahı, əmin-amanlığı üçün çalışmayan alimi "xalqın pisi" adlandırır. Şairə görə "xalq ölüdür və elm əhli diri". Çünki elm olmayan yerdə gerilik, avamlıq hökm sürür ki, bu da həyat hadisələrindən düzgün baş çıxarmaqda çətinlik törədir. Məhz buna görə Vazeh "Alimin bir günü yaxşıdır cahilin hamı ömründən", "Ədəbsiz kişi cansız cəsəd kimidir", "Ağıllı düşmən nadan dostdan yaxşıdır" – deyər müasirlərinə «elmü savad kəsb etməyi» məsləhət görür.

"Hikmətlər və nəsihətlər"də insanı şəərəfli, mənalı həyat sürməyə, alicənab və xeyirxah olmağa çağıran qiymətli aforistik məsləhətlərlə yanaşı Allaha inam, ondan qorxmaq, ibadət etmək, tövbə və s. belə fikirlər aşılardan dini tövsiyələrə də təsadüf olunur. Hətta müəllif öz nəsihətlərini "Hikmətin başı Allahdan qorxmaqdır" sözləri ilə başlayır.

Bu, nə ilə əlaqədardır?

Əvvəllən, qeyd etmək lazımdır ki, bəzi başqa Azərbaycan klassikləri kimi Vazehin də Allahı və dini tamamilə inkar etməsi, "din əleyhinə alovlu mübariz" (O.Makovelski) olması bərdə mülahizəyə layiqdir. Biz onun həm orijinal, həm də tərcümə şəklində oxuduğumuz əsərlərinin heç birində ateist dünyagörüşü görmürük. Şairin fanatizmi və ruhaniləri tənqid etməsi isə ümumiyyətlə dini inkar səviyyəsində deyildir. Onun fırladaqçı mollalara, ikiüzlü qazılara və yalançı şəriət

xadimlərinə qarşı tənqidi və ifşaedici münasibəti "Allah yoxdur", "Din yoxdur" ideyalarından uzaqdır. Şairin "Məscidə qarşı meyxana" fikri də Allahı danmaq, onu inkar etmək niyyətindən irəli gəlmirdi. Həyata, təbiətə və cəmiyyət quruluşuna gah dualist, gah panteist, gah da maarifçi mövqedən yanaşan Vazeh fanatizmi və ruhaniləri kəskin tənqid atəşinə tutsa da, bütövlükdə dinə və Allaha toxunmurdu. Başqa sözlə, Kəmalüddövlə və "Əkinçi"də gördüyümüz dovtələb ateizm Vazehdə hələ formalaşmamışdı. Buna görə onun üçün Allahı tanımaq ideyası təəccüblü görünməməlidir.

İkinci tərəfdən şairin öz nəsihətlərində dini kəlamlara yer verməsi senzura ilə əlaqədar idi. O zaman yazılmış bütün əsərlər kimi "Kitabi-türki" də yalnız dini senzuradan keçdikdən sonra təlim və tərbiyə kimi istifadə oluna bilərdi. Təsədüfi deyildir ki, kitabın ilk nüsxələrindən biri rəy üçün Zaqafqaziya müsəlman diyarının müdaxirəsi Ağa Şeyx Əliyevə göndərilmiş, ondan müsbət rəy alındıqdan sonra gimnaziyada və qəza məktəblərində istifadə olunmasına icazə verilməmişdir.

Nəhayət, bu əsərdə Vazehin dini nəsihətlərə müəyyən yer verməsi, xüsusilə öz tövsiyələrinə "Hikmətin başı Allahdan qorxmaqdır" fikri ilə başlaması dövrünün qədim zamanlardan bəri davam edən ədəbi ənənələri ilə bağlı idi. Xaqani, Nizami, Füzuli kimi məşhur dünya sənətkarları öz əsərlərində Yaradanın tərifinə müəyyən yer verdikləri, hətta gərgin yaradıcılıq zəhməti tələb edən məşhur əsərlərini belə Allahın, peyğəmbərin adı ilə başladılar kimi, nəsihətnamə müəllifləri də öz əsərlərini (məsələn, A.Bakıxanovun "Nəsihətnamə", Mirzə Nəsrullanın "Kitabün nəsihət" əsərlərində olduğu kimi) dini nəsihətlərlə başlayır, sonra əsas mətləbə keçirdilər. Şübhəsiz, Vazehin dini nəsihətlərə yer verməsinə də bu ənənənin də müəyyən rolu olmuşdur. Lakin o dövrün başqa nəsihətnamə müəlliflərindən, xüsusilə, müasiri olduğu A.Bakıxanov və M.Nəsrulladan fərqli olaraq Vazeh dini nəsihətlərə çox az yer ayırmışdır.

"Hikmətlər və nəsihətlər" Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında geniş yayılmış nəsihət janrının yaxşı nümunələrindən biridir. Onun daha geniş tədqiqi bu janrın spesifik xüsusiyyətlərini ətraflı və dərinlən öyrənməyə kömək edir.

"MƏZHƏKƏLƏR" VƏ "HEKAYƏTLƏR"

Vazeh yaradıcılığı ilə məşğul olan araşdırıcılar "Kitabi-türki"nin adını tez-tez çəkib, əsərin quruluşu, daxili bölgüləri haqda müəyyən məlumat versələr də, oradakı nümunələrin, xüsusilə "Xəttə-nəsx" adlanan birinci hissədəki "Məzhəkələr" və "Hekayətlər" in bədii-estetik məziyyəti barədə ətraflı söhbət açmamış, onları "fars və ərəbcədən tərcümə olunmuş məqalələr, əxlaqi nəsihətlər və təmsillər" saymaqla kifayətlənmişlər¹. Halbuki kitabda dərc olunmuş "Hikmətlər və nəsihətlər" kimi "Məzhəkələr" və "Hekayətlər" də ilk növbədə Vazeh yaradıcılığının orijinal nümunələri kimi maraqlı və əhəmiyyətlidir. Doğrudur, buradakı təmsil və hekayətlərdə nağıl olunan əhvalatların bəzilərinin analoqu klassik fars və ərəbdilli ədəbiyyatlarda vardır. Lakin Vazeh bu əhvalatları olduğu kimi köçürməmiş, onlardan yaradıcı surətdə bəhrələnərək, bəzilərini sərbəst tərcümə, bəzilərini isə təbdil yolu ilə öz doğma dilində vermişdir. Özü də şair bu əhvalatları yaşadığı milli sosial mühitlə, Azərbaycan xalqının həyat və məişəti, bədii təxəyyülü və şifahi xalq ədəbiyyatı ilə əlaqələndirmişdir.

Şairin "Məzhəkələr" başlığı altında verdiyi kiçik bədii nəsr nümunələrindən bəhs edən tədqiqatçılar bu əsərləri "mənsur miniatür", "miniatür hekayə" adlandırsalar² da, onların əsas qismi elə məzhəkələrdir. Məzmunca şən əhvali-ruhiyyə daşıyan, gülməli, eyni zamanda tərbiyəvi, ibrətamiz fikirlər aşılaman bu əsərlər ideya və bədii sənətkarlıq baxımından Azərbaycan xalq ədəbiyyatında yaranmış lətifə-

lərə çox yaxındır. Onların bir qismi feodal əxlaq normalarının, böyük əyanların, xalqın sadələvhlüyündən və camaatın avamlığından istifadə edib onu aldanan ikiüzlü din nümayəndələrinin, firıldaqçı və yalancı ruhanilərin, savadsız mollaların, bəxil xacələrin tənqidinə həsr olunmuşdur. Bu məzhəkələrdə təsvir olunan varlı, dövlətli əyanlar maddi cəhətdən zəngin olsalar da, mənəviyyatca yoxsul və puçdurlar. Onların əsas məqsədi xalqı aldadıb soymaq, öz mənafeyini güdmək, başqalarına zərər yetirmək, gücsüz, imkansız adamları əsarətdə saxlamaq, onlara zülm etməkdən ibarətdir. Bu adamlar maddi baxımdan həddindən artıq zəngin, imkanlı olmalarına baxmayaraq, hər yerdə xəsislik edir, onlardan kömək umanları məyus və peşiman yola salırlar. Məsələn, məzhəkələrin birində deyilir: "Bir dərviş bir bəxil xacənin yanına gəlib dedi ki, mənim və sənin atamız Adəmdir və anamız Həvvə. Pəs səninə qardaşam. Və sənin bu qədər malın var, istərəm ki, mənə qardaşlıq payı verəsən. Xacə quluna buyurdu ki, ona bir qara fulus versin.

Dedi: – Ey xacə, niyə qismətdə zülm eyləyib, mənə bir fulus verirsen?

Dedi: – Xamuş ol ki, əgər sair qardaşlar bu işdən xəbərdar olalar, sənə bir fulus dəxi yetişməz"³.

Başqa bir məzhəkədə isə "bəxil xacə"nin səxavəti belə göstərilir: O, qapısına gəlib borc qızıl və bu borcu qaytarmaq üçün bir il möhlət istəyənlərə deyir: "Siz məndən bir il möhlət istəyirsiniz, mən iki il möhlət verirəm. Amma əvvəlinci hacəti, özgədən istəyin ki, mundan artıq səxavət bacarmam".⁴

Poetik yaradıcılığında və nəsihətlərində olduğu kimi, məzhəkələrində də Vazeh xəsislik, xudbinlik, biclik kimi mənfi sifətləri pisləyir, müasirlərini mənəvi-əxlaqi təmizliyə, bəşəri saflığa və gözəlliyə çağırır. Onun məzhəkələrində təsvir olunan ağıllı, dərrakəli, işbilən, tədbirli adamlar cəmiyyətin varlı, dövlətli nümayəndələrinə həmişə qalib gəlir, on-

ların qəzəbindən çox asanlıqla qurtulur və onları yaramaz əməllərdən çəkəndirməyə nail olurlar. Bu baxımdan peyğəmbərlik iddiasına düşən aqıl bir kişinin padşahla qarşılaşmasını təsvir edən məzhəkə səciyyəvidir. Qəzəblənmiş padşah həmin kişini ağır cəzaya məhkum etmək istəyir. Lakin aqıl kişi öz biliyi və hazırcavablığı ilə hökmdarın hirsini soyudur, onu öz fikrindən çəkəndirir.

Vazehin məzhəkələrində təbliğ olunan qabaqcıl ideyalar, əxlaqi-tərbiyəvi fikirlər hekayət və təmsillərində daha da inkişaf etdirilir. Onun "Zalım padşahın adil olmağı", "Sövdagər və oğlanları" hekayətlərində bədxahlıq, zülmkarlıq və tənbellik tənqid olunur.

Rəiyyət qayğısı çəkməyən, başçılıq etdiyi ölkənin əhəlinə zülm edən padşah ov zamanı gördüyü hadisələri götür-qoy edəndən sonra öz bəd xasiyyətindən əl çəkib, ədalət yolunu tutur, bunun səbəbini soruşduqda o deyir: "Hər kəs onu eyləyə ki, gərəkməz, onu görər ki, istəməz". Müəllif ideyası aydındır, onun oxucuya çatdırmaq istədiyi əxlaqi fikir budur: "Pislik eyləmə ki, pislik görərsən. Özgəyə quyu qazma ki, özün düşərsən"⁵.

"Sövdagər və oğlanları" hekayətində isə atadan qalma var-dövlətə arxayın olub, həyatda heç bir fəaliyyət göstərmədən asan yolla yaşamaq istəyən cavanlar, onların yaşayışı, maddi nemətlərin əldə edilməsi barədə əsassız mülahizələri pislənir. Hekayətlərin müəllifi gəncləri ayıq olmağa, həyat hadisələrindən düzgün nəticə çıxarmağa, şərəflə və ləyaqətlə yaşamağa çağırır.

Kitabda çap olunmuş "Hekayəti-Tısbağa və Əqrəb", "Sərçə və İlan", "Aslan və Dovşan", "Pələng və balası", "Qurd və Dovşan" kimi təmsillərin də mərkəzində yüksək bəşəri ideyalar, tərbiyəvi fikirlər dayanır.

"Kitabi-türki"də dərc olunmuş təmsil və hekayətlərin bədii strukturu, xüsusilə, süjet və kompozisiyası da maraqlıdır. Bu əsərlərdə əsas ideya, müəllifin müasirlərinə çatdır-

maq istədiyi başlıca fikir əsərin sonunda verilir. Yazıçı vahid xətlə davam edən müəyyən bir əhvalatı təfsilatı ilə danışmış qurtardıqdan sonra "bu məsəl ondan ötrüdür ki", yaxud "bu məsəlin fəidəsi odur ki", deyib özünün əsas fikrini – hadisədən çıxan nəticəni bildirir. Bu fikir konkret hökm, nəsihət kimi səslənir və əsər də həmin nəsihətamiz fikirlə sona yetir: "Pislik eyləmə ki, pislik görərsən; Özgəyə quyu qazma ki, özün düşərsən; Hər kəsin zati bəddir, ondan yaxşılıq gəlməz, əgərçi ona çox ehsan eyləyərsən; Qurda rəhm eyləmək qoyuna zülmüdür; Düşmən nə qədər qüvvətli olsa, qəflət vaxtında hiylə ilə onu həlak eyləmək olur; Heç kəs səy yolunda çalışmamış muradının günü ümid məşriqindən tülu eyləməz və çıxmaz" və s.

"Məzhəkələr" və "Hekayətlər" Azərbaycan bədii nəsr dilinin təşəkkül və təkamül yolunu araşdırmaq, bədii nəsr üslubunun formalaşma prosesini izləmək baxımından da əhəmiyyətlidir. Bu əsərlərin dili XIX əsrin 90-cı illərinə qədərki bədii nəsr dilimizin ən sadə və anlaşılıqlıdır. Onların içərisində, məsələn, A.Bakıxanov və M.F.Axundzadənin nəsr dilində tez-tez təsadüf olunan mürəkkəb və uzun cümlələr, çətin başa düşülən ərəb-fars tərkibləri, izafətlər yoxdur. Əhvalatlar çox vaxt sadə, aydın bir dillə verilir: "Keçən zamanlarda bir padşah var idi ki, ədl və ehsandan əyaq dısqarı qoyub rəiyyətə zülm edirdi. Bu padşah bir gün ava getmişdi. Elə ki, avdan gəldi, buyurdu ki, xəlqi car eyləsinlər, bu günədək mənim gözüm doğru yolu görməkdən örtülmüşdü..."⁶

Yaxud: "Bir tısbağa bir əqrəb ilə dost və yoldaş idilər. Və həmişə bir-biri ilə dostluq lafı vururdular. İttifaqon onlara bir iş yüz verdi ki, öz vətənlərini tərk edib, özgə yerə getməli oldular. Onların güzəri bir çaya düşdü..."⁷ və s.

İştirakçıların mövqeyindən asılı olaraq, bu əsərlərdə nitqin müxtəlif formalarından istifadə olunur; təhkiyə dia-loqla, o da öz növbəsində təhkiyə ilə əvəz edilir. Ümumiyyətlə, "Kitabi-türki"dəki hekayət və təmsillərin dili şifahi

ədəbi dilə daha yaxındır. Bu əsərlərdə çox vaxt qısa və sadə cümlələr işlədilir. Lakin təmsillərin dilində bəzən "və", "ki" bağlayıcılarının köməkliyi ilə yaradılmış uzun mürəkkəb cümlələrə də təsadüf olunur. Məsələn: "Bir sövdəgər var idi ki, dəryaların və səhraların mənzillərini tey eyləmişdi və məşriqin və məqribin şəhərlərini gəzmiş və ruzigarın yaxşı və yamanını görmüş və dövranın şirin və acılığını dadmış və dünyanın rahatlığından və cəfasından təcrübələr öyrənmişdi. Çün ölmək qanununun müqəddiməsi ki ibarətdir qocalıq sifətindən, onun bədəninin şəhrinə hücum eylədi və əcəlin ləşkərinin qaravulu ki işarədir tük ağarmaqdan, onun varlıq hasarının çevrəsini dutdu..."⁸

Ancaq belə cümlələr bütövlükdə "Kitabi-türki"dəki bədii nəsr nümunələri üçün səciyyəvi deyil. Bu əsərlərdə bir sıra maraqlı təbiət təsvirləri, peyzaj nümunələri də vardır. Bunlar göstərir ki, "Kitabi-türki"də dərc olunmuş məzhəkə, təmsil və hekayətlərin ideya məzmun baxımından yadda qalan əlamətdar bədii keyfiyyətləri olduğu kimi, dil və üslub nöqtəyi-nəzərindən də bir sıra yeni xüsusiyyətləri vardır. Şübhəsiz, bu əsərlər Azərbaycan bədii nəsr dilinin sadəliyə və aydınlığa doğru inkişafında əhəmiyyətli rol oynayıb, özündən sonrakı hekayəçiliyin, nəsr dilinin və üslubunun inkişafına xeyirli təsir göstərmişdir. Təsadüfi deyil ki, XIX əsrin 80-90-cı illərində S.Ə.Şirvani, S.Vəlibəyov, M.Sidqi, R.Əfəndizadə kimi yazıçılar «Kitabi-türki»də toplanmış məzhəkə, təmsil və hekayətlər üslubunda əsərlər yaradıb, özlərinin hazırladıqları «Təcül-kütub», «Vətən dili», «Uşaq bağçası», «Bəsirətül-ətfal» dərsliklərinə daxil etmişlər.

1982

Bakı-Leninqrada-Bakı

QAYNAQLAR

Bir neçə söz

1. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 12 iyun, 1981, №24, s.3
2. Bu barədə ətraflı bax: Vaqif Arzumanov. Mirzəşəfişünaslıq probleminə səthi və ehtiyatsız münasibət. «Azərbaycan» jurnalı, 1981, №1, s.172-179; Yenə onun: Müəllif inadkarlığı və redaksiyanın himayədarlığı. «Azərbaycan» jurnalı, 1982, №1, s.154-168; Həmçinin: Zaman Əsgərli. Mirzə Şəfi Vazeh komissiyasında. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 28 may, 1982, №22, s.6

Uğursuz tale

1. Bax: Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun elmi arxivi. İnv. №66. s.136.
2. Azərbaycan tarixi, II cild, Bakı, 1964, s.1
3. Z.Orucov. Mirzə Şəfi Vazeh. Bax: «Nəğmələr», B., 1961, s.10; F.Qasımsadə. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. B., 1974, s.167; A.Bayramov. Mirzə Şəfi Vazehin ədəbi irsi. B., 1980, s.9
4. Bax: И.Еникиолопов. Поэт Мирза Шафи. В., 1938, s.12; M.Rəfili. Mirza Şafi v mirovoy literature. B., 1958, s.8.
5. M.Rəfili. Göstərilən əsəri, s.6.
6. Bu barədə ətraflı bax: M.Rəfili. Göstərilən əsəri, s.6-7.
7. Ətraflı bax: Azərbaycan tarixi, II cild, B., 1964, s.36-44.
8. Bax: F.Qasımsadə. M.F.Axundovun həyat və yaradıcılığı. B., 1962, s.43
9. Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun elmi arxivi. inv. №66 s.137.
10. İ.Yenikolopov. Göstərilən əsəri, s.21.
11. Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun elmi arxivi. inv. №66 s.138.
12. Bax: İ.Yenikolopov. Göstərilən əsəri, s.23-24.

13. Orada, s.24.
14. F.Bodenştedtin «Şərqdə min bir gün» kitabının «Mirzə Şəfinin ilk məhəbbəti» fəslində təsvir olunan bu parça «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetinin 12 fevral 1972-ci il nömrəsindən götürülmüşdür.
15. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 19 fevral 1972, №8, s.13
16. M.Rəfili. Göstərilən əsəri. s.13
17. İ.Yenikolopov. Göstərilən əsəri, s.53-54 (Bizcə, Vazehin Hafizə adlı qızla evlənməsi barədə deyilənlər uydurmadır və bu fikrin geniş yayılmasına səbəb – F.Bodenştedtin səhv məlumatı və «Mirzə Şəfinin nəğmələri» kitabında «Hafizə» başlığı altında verilən şeirlər olmuşdur).
18. Azərbaycan SSR Mərkəzi Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi. f.470, siy.1, iş №226, v.17
19. İ.Yenikolopov. Göstərilən əsəri, s.58-59.
20. Orada, s.59
21. Yenə orada, s.65.
22. A.Seidzadə. Mirza Şafi Bazex. B., 1969, s.21.
23. Azərbaycan SSR Mərkəzi Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivi, f.470, s.1, iş №225, v.23.
24. Orada, v.24.
25. Yenə orada, v.,25.
26. Yenə orada, v., 26.
27. Yenə orada, v., 27.
28. Yenə orada.
29. Yenə orada, v., 31.
30. Ə.Səidzadə. Göstərilən əsəri, s.20.
31. Azərbaycan SSR Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivi, f.470, s.1, iş №225, v.33.
32. Bax: «Azərbaycan SSR EA-nın Məruzələri», 1967, №2, s.83.
33. Bax: A.Abdullayev. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən. B., 1966, s.90.
34. Azərbaycan SSR Mərkəzi Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivi. f., 470, s.1, iş №225, v.17.

35. M.F.Axundov. Əsərləri. II cild, B., 1962, s.70.
36. Kitabı-türki. Təbriz, 1272 (hicri).
37. Ətraflı bax: Ə.Səidzadə. Göstərilən əsəri, s.72-74.
38. «Акты собранные Кавказскую археологическую комиссию» t. 11, Tiflis, 1888, s.757.
39. Orada.

Sədaqət və xəyanət

1. К.Маркс и Ф.Энгельс. Сочинения. Т.XXIV, s.550
2. X.Rappixin sözləri Leon Nebentsalın «Sevməyə daha çox əsas var» məqaləsindən götürülmüşdür. Bax: «Azərbaycan» jurnalı, 1971, №8, s.175.
3. Orada.
4. «Fridrix Bodenştedt. Şairin həyatı məktublarında (1850-1892)» Berlin, «Dekker» nəşriyyatı, 1893, s.24 (alman dilində).
5. Bax: Ф.Боденштедт. Песни Мирзы-Шафи. Юрев, 1903, s.X-XI.
6. Orada.
7. «Azərbaycan qadını» jurnalı, 1974, №12, s.14-15.
8. Ə.Səidzadə. Göstərilən əsəri, s.77.
9. Orada, s.78-79.
10. Sitat F. Qasımsadənin «XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi» (B., 1974, s.168) kitabından götürülmüşdür.
11. Leon Nebentsal. Sevməyə daha çox əsas var. «Azərbaycan» jurnalı, 1971, №8, s.178.
12. Orada.
13. H.Məmmədzadə. Birgə çalışmaq, axtaraq. «Azərbaycan» jurnalı, 1972, №1, s.202
14. «Русская старина», may 1887. kn.5, s.407.
15. M.Rəfili. Mirzə Şəfinin Yevropada müvəffəqiyyət qazanması. «Ədəbiyyat qəzeti», 24 noyabr 1938, №54, s.3.
16. А.Сеид-заде. Мирза Шафи или Борденштедт? (К вопросу о происхождении обеме характере плагиаторства Фр.

Боденштедта). Б., Изд-во АГУ, 1940, s.22.

17. Azərbaycan SSR Mərkəzi Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivi, f., 470, s.1. iş №225, v.1-3.
18. F.Maklerin məktubuna Q.Sundukyanın cavab yazı bilməməsinin səbəbləri haqqında bax: S.Şükürov. Qabriel Sundukyan Vazehi tanımışdır mı? «Azərbaycan müəllimi», 15 yanvar 1982, №5, s.4
19. Bax: A.Bayramov. Mirzə Şəfi Vazehin ədəbi irsi. B., 1980, s.45-46
20. Sitat A.Bayramovun adı çəkilən kitabından (səh.46) götürülmüşdür.
21. Bax: F.Bodenştedtin «Mirzə Şəfinin nəğmələri» kitabına (Yuryev, 1903) İ.S.Prodanın yazdığı sözünü. s.VI.

«Şeir məcmuəsi»nin səhifələrində

1. Bax: Həmid Məmməd zadə. Mirzə Şəfi Vazehin yeni əsərləri tapılmışdır. «Azərbaycan» jurnalı, 1964, №10, s.95-98.
2. Orada, s.97.
3. Б.Мейлах. Вопросы литературы и эстетики. L., 1958, s.233.
4. M.Quluzadə. Füzulinin lirikası. B., 1965, s.295-296.
5. Füzuli. Əsərləri. 5 cildə. I cild, B., 1958, s.395.
6. «Azərbaycan» jurnalı, 1964, №10, s.102.
7. Orada.
8. Yenə orada.
9. Yenə orada, s.96.
10. Yenə orada, s.97.
11. Yenə orada, s.99-100.
12. Yenə orada, s.100.
13. Yenə orada, s.101.
14. Yenə orada, s.101.
15. Yenə orada, s.99.

Daha bir qəzəl

1. Bax: C.Nağıyeva. Heyran xanımın Mirzə Şəfi Vazehin xətti ilə yazılmış şeirləri. «Azərbaycan SSR EA-nın Məruzələri». 1967, № 2, s. 80-83
2. Orada. (Bu şeirin mətnini oxuyarkən mənə yaxından köməklik göstərmiş doktor Qafar Kəndliyə dərin minnətdarlıq edirəm – Z.Ə.)

Səyyar nəğmələr

1. Akif Bayramov. Şərqlərə dönmüş şeirlər. «Qobustan», 1972, № 4, s.83; Əlisa Nicat. Mirzə Şəfi və Rubinshteyn. «Elm və həyat», 1977, № 1, s. 29
2. Dyerd Rado. Macarıstanda Azərbaycan ədəbiyyatına maraq. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 3 sentyabr 1960, №36, s.3
3. Ətraflı bax: Hüseyn Kərimov. Mirzə Şəfini Bolqarıstanda sevirilər. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 11 mart 1967, №10, s.12.
4. Bax: Стихотворения М.Л.Михайлова. Berlin, 1862, s.280-281.
5. «Vestnik Evropı» 1873 (aprel) №4.
6. Bax: В.Марков. На встречу. Очерки и стихотворения. СПб 1878, s.4-24.
7. V.Markov. Göstərilən kitabı. s.5
8. Bax: А.Сеид-заде. Мирза Шафи Вазех. В., 1969, s.256.
9. Bax: Песни Мирзы-Шафи с прологом Фридриха Боденштедта в переводе N.İ.Eufert. M., 1880.
10. «Россия» 4 октября 1880, №19, с.4
11. Orada.
12. Yenə orada.
13. «Русский вестник», 1880, кн.11, с.398.
14. Bax: Поэт и профессор Фридрих Боденштедт. СПб, 1887, с.9.

15. Матвей Рамшев. Стихотворения. СПб. 1887, с.129.
16. Л.Н.Толстой. Полное собранные сочинении. т.63, Л.-М., 1934, с.14.
17. Бах: Ф.Боденштедт. Песни Мирзы Шафи. Юрев, 1903, с.10
18. Misal üçün bax: «Лири». Сборник произведений русской художественной лирики. СПб. 1908, с.132.
19. С.Г.Исаков. Первые переводы из литератур народов Закавказья, Средние Азии и Ирана на Эстонский язык. «Ученые записки Тартуского Государственного Университета». Труды по востоковедению. Выпуск 201, Тарту, 1968, с.314.
20. Бах: «Сакала», 5.10.1889, с.2-3 (eston dilində).
21. S.Q.İsakov. Göstərilən məqaləsi. s.316.
22. «Olevik», 7.02.1894, №10, s.231. Bu faktlar S.Q.İsakovun adı çəkilən məqaləsindən götürülmüşdür.
23. Bu barədə bax: Vaqif Arzumanov. Mirzə Şəfi Litva və eston ədəbiyyatşünaslığında. «Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri», Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1980, №1, s.30-35.
24. Bax: Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivli. F. 470, s. 1, s. v. 192.
25. Bu faktı mənə gənc tədqiqatçı Gülara Ağasıyeva vermişdir.
26. Антология азербайджанской поэзии. М., 1939, с.133-134.
27. Orada, s.134.
28. Yenə orada.
29. Mirzə Şəfi Vazeh. 1926, s.20
30. Антология азербайджанской поэзии в 3 томах. т.2, М, 1960, с.159-164.
31. «Юность» журналы, 1963. №8, с.88-91.
32. Бах: Мирза Шафи Вазех. Лирика. М., 1967. с.10.
33. Бах: Поэты Азербайджана. Л., 1970, с.336-402.
34. Mirzə Şəfi Vazeh Nəğmələr. B., 1961, s.87.
35. Mirza Şəfi Vazeh. Lirika. M., 1967, s.200.

Doğma vətəndə

1. «Qurtuluş», 1920, №1, s.8.
2. Bax: Ə.Səidzadə. Gəncəli böyük mütəfəkkir və şair Mirzə Şəfi «Vazeh». Gəncə, 1929, s.14-19.
3. Mirzə Şəfi Vazeh. Nəğmələr. B., 1961, s.98.
4. «Ədəbiyyat qəzeti», 20 noyabr 1937-ci il, №50, s.2.
5. Mirzə Şəfi Vazeh. Nəğmələr. B., 1961. s.94.
6. «Ədəbiyyat qəzeti», 20 noyabr 1937-ci il, №50, s.2.
7. Mirzə Şəfi Vazeh. Nəğmələr. B., 1961. s.94.
8. «Ədəbiyyat qəzeti», 20 noyabr 1937-ci il, №50, s.2.
9. Mirzə Şəfi Vazeh. Nəğmələr. B., 1961, s.7.
10. Orada, s.91.
11. Bax: Qasımbəy Zakir. Seçilmiş əsərləri. B., 1957, s.139.
12. Bax: «Azərbaycan» jurnalı, 1965, №10; «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 1 oktyabr 1977, №39.
13. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 1977, 1 oktyabr, № 39
14. «Kommunist» qəzeti, 24 iyul 1981, №172, s.3; 16 avqust 1981, №192, s.4.
15. «Kommunist» qəzeti, 1981 24 iyul, № 172

İncə duyğular, yüksək şeiriyət

1. Mirzə Şəfi Vazeh. Nəğmələr. B., 1961, s.23.
2. Orada, s.29.
3. Yenə orada, s.28.
4. «Ədəbiyyat qəzeti», 27 dekabr 1952, №36, s.3.
5. Mirzə Şəfi Vazeh. Nəğmələr. B., 1961, s.82.
6. Yenə orada, s.68.
7. Yenə orada, s.51.
8. F.Bodenşteddin «Şərqdə min bir gün» əsərindən olan bu parçanın tərcüməsi. «Azərbaycan qadını» jurnalının 1974-cü il 12-ci nömrəsindən (s.15) götürülmüşdür.
9. Orada.
10. Mirzə Şəfi Vazeh. Nəğmələr. B., 1961, s.76.
11. Orada.
12. Yenə orada, s.103.
13. F.QasıMZadə. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. B.,

1974, s.175.

14. Mirzə Şəfi Vazeh. Nəğmələr. B., 1961, s.92.
15. Orada, s.102.
16. Yenə orada, s.106.

«Hikmətlər və nəsihətlər»

1. «Kitabi-türki. Təbriz, 1272 (hicri) Respublika Əlyazmaları Fondu. Şifr 1-315/280.
2. A.Bakıxanov. Nəsihətlər. B., 1982, s.8
3. Bax: Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun elmi arxivi, inv. №66.

«Məzhəkələr» və «Hekayətlər»

1. A.Bayramov. Mirzə Şəfi Vazehin ədəbi irsi. B., 1980, s.79.
2. A.Məmmədov. Azərbaycan ədəbiyyatında hekayə. Kirovabad, H.Zərdabi adına KDPİ-nin nəşri, 1970, s.22; A.Bayramov. Mirzə Şəfi Vazehin ədəbi irsi. B., 1980, s.80.
3. «Kitabi-türki» Təbriz, 1272 (hicri), Respublika əlyazmaları fondu. Şifr 1-315/280
4. Orada.
5. Yenə orada.
6. Yenə orada, s.3.
7. Yenə orada, s.4.
8. Yenə orada, s.5.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Bir neçə söz.....	3
Uğursuz tale.....	5
Sədaqət və xəyanət.....	25
«Şeir məcmuəsi»nin səhifələrində.....	31
Daha bir qəzəl.....	41
Səyyar nəğmələr.....	43
Doğma vətəndə.....	58
İncə duyğular, yüksək şeiriyət.....	65
«Hikmətlər və nəsihətlər».....	74
«Məzhəkələr» və «Hekayətlər».....	78
Qaynaqlar.....	83

Zaman Əsgərli.
Mirzə Şəfi Vazeh.
Bakı, «Nurlan», 2010.

Nəşriyyat direktoru:
Nadir Məmmədli

Kompüterdə yığdı:
Aygün Balayeva

Kompüter tərtibçisi və
texniki redaktoru:
Ramin Abdullayev

Yığılmağa verilmiş: 24.08.2010
Çapa imzalanmış: 22.09.2010
Kağız formatı: 60/84 1/32
Mətbəə kağızı: №1
Həcmi: 92 səh.
Tirajı: 500
Qiyməti müqavilə ilə.

Kitab Azərbaycan MEA Folklor İnstitutunun
Kompüter Mərkəzində yığılmış, “Nurlan” NPM-də
ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.

Adf - 261258